تحقیقی مجلہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

کھوج

(چھیماہی)

جلد38، شمارہ2، مسلسل شمارہ نمبر 76

یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی کجھ ضروری گلاں

1۔ مقالہ اَن چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ اِن پیج پروگرام 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے ہیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے اَن چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اَگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکن۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھر ایسے ہوون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature ہیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتر ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جنہاں سرناویاں نوں پورا کردا اے یاں جس بھی کھیتر دا اوہ دا کردا اے اوہناں دے ہیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Folk، Feminist، Colonial، Social & Political Culture، وغیرہ

5۔ مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمانیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موقعے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوتھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمانیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، مآخذاں تے کتابیات لئی ''کھوج'' لئی ہیٹھلے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی۔ جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء) 37۔

کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگراتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء

مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ''جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین''، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء): 12۔

مآخذاں یاں کتابیات وچ اندراج:

پال، جمیل احمد، ''جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین'' کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء) 9-28

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لکھک دا ناں وی دیو۔

8۔ HEC دی ہدایت مطابق ''کھوج'' وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ''کھوج'' وچ شامل کیتا جاندا اے یا نہیں کیتا جاندا۔

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style|_chicago.htm

مدیر:

مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com

Ph&Fax: 042-99210834

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نعت

بھلیو بھلی وچ جگ دے ہین سوہنے، سوہنے نہیں پر میری جناب ورگے
اوہ جہدے پسینیاں وچ بلّے رکھے گئے نیں عطر گلاب ورگے

چہرہ مہ کنعان دا ویکھ کے تے ماہ وشاں نے انگلیاں چیر لیاں!
اوہدی اِک انگشت دا ویکھ جلوہ سینے چاک کر لین مہتاب ورگے

بالو ریت تتی تتی ہیٹھ کنڈاں گرم گرم پتھر اُپر چھاتیاں دے
اوہدے عشق وچ عاشقاں صادقاں نے ساڑ لئے پِنڈے کمخواب ورگے

چھپ کے کئی واری اوہدی بزم اندر بہنا پے جاندا اے پتھّاں ورگیاں نُوں
جا کے کئی واری اوہدی بزم اندر دیوے بجھے بالن آفتاب ورگے

روضے کول درخت جو پئے جھولن توں نہ سمجھیں ہوا سنگ جھولدے نیں
ایہ بے تاب نیں لیلیٰ دے وِچ خیمے جھات پان لئی قیس بیتاب ورگے

اسی نہ کوئی پارس دا سنگ پارہ نہ کوئی پُڑی اِکسیر دی منگنے آں
تیرے عشق وچ چاہنے آں شاہِ خوباں ساڈے دل ہو جان سیماب ورگے

اَجے ہین کُجھ ہجر دے سال باقی، اَجے دُور نیں ساعتاں وصل دیاں
اجے فضلؔ تیرے کچے اتھرو نیں اجے ہوئے نہیں سُرخ عناب ورگے

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

اداریہ

''کھوج'' دا اٹھتالیواں اداریہ ادارتی بورڈ دی کاوش نال پیش اے۔ کاڈھ، کھوج، نویں کھوج تے وچار ریت نوں نبھان دا اُپرالا کردیاں ایس وچ 9 مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ متنی کھوج پرکھ تے متناں دی جانکاری کسے وی ادب وچ بنیادی درجہ رکھدی ہے۔ ایس لئی ایس شمارے وچ پہلا مضمون نزالی گجرخان دی مخدومہ امیر جان لائبریری وچ موجود عظیم صوفی شاعر میاں محمد بخش ہوراں دیاں لکھتاں دے قلمی نسخیاں بارے ہے جس وچ میاں صاحب دیاں لکھتاں دے 10 قلمی نسخیاں بارے بھرویں جانکاری اے۔ جیہڑی یقیناً کھوج کاراں لئی اک نواں تُجھا ہے۔ نویں سمت ہے۔ دوجا مضمون منشی سردار صادق دے وارث شاہی انداز وچ لکھے قصہ یوسف زلیخا بارے ہے، قصہ ادب دے حوالے نال اسلوب تے قرآن والے ویلے نوں کویں متاثر کردے نیں ایس لیکھ توں بخوبی گوہ لایا جاسکدا اے۔ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب ہوراں دا لیکھ انہویں صدی دے شاعر حافظ عبدالمجید بارے ہے جیہڑے اپنے اسلامی فکری نظریے دے پرچارک تے اردو تے پنجابی دوواں زباناں دے شاعر سن۔ انج ایہ لیکھ تذکراتی ادب دے حوالے نال اک نواں تے ودھیا حوالہ اے۔ چوتھا لیکھ حضرت نظام الدین اولیاء ہوراں دے مرید میر حسن سجزی دی لکھت فوائد الفواد (جلد دوجی) بارے ہے، جس وچ ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں بابا فرید ہوراں دیاں حضرت نظام الدین اولیاء ہوراں نال ملاقاتاں دا ذکر وچار رکھ یعنی ویروے نال کیتا اے۔ ایہ اک کڑی ہے جیہڑی آون والے ''کھوج'' شماریاں دا حصہ وی ہووے گی۔ پنجواں مضمون ''پنجابی وچ ادبی ملاقاتاں (انٹرویو) دی روایت'' بارے ہے۔ تاریخی تحقیق لئی ادبی ملاقات یاں انٹرویو دی اہمیت مڈھلی حیثیت رکھدی اے، ایس بارے بھرویں جانکاری تے پنجابی وچ ایہدی روایت بارے ایہ اک معلوماتی لیکھ ہے۔ جدکہ خاقان حیدر غازی دا مضمون شاہ حسین جو اپنے آپ نوں فقیر، نمانا، نتانا تے گدائیا

آ کھدے سن اوہناں اپنے ناں نال ''شاہ'' کدوں تے کویں لانا شروع کیتا، کلاسیکی شاعری نوں فکری، حوالے نال پرکھن ول ایہ اگیرا قدم ہے۔ ستواں لیکھ فیمنیزم تے پنجابی کہانی دی روایت تے پچھوکڑ وچ لکھیا اے، بلاشبہ ویہویں صدی وچ معاشی تے سیاسی تحریکاں دے گٹھ میل پاروں ادبی جہان نے نویں مہاڑ تے نویں امکان ویکھے۔ عمرانی کھوج پرکھ دے حوالے نال ایہ لیکھ بہت اہم ہے۔ اگلا مضمون ''پنجاب دا لوک تھیٹر'' سونیا اللہ رکھا دا ہے جس وچ اوہناں پنجابی زبان وچ مُڈھ ھلے تھیٹر تے رنگ منچ بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ پنجابی زبان اُتے عربی تے فارسی اثرات نہ صرف ساڈی اسلامی روایت دے مُڈھ ھلے چِنہ نیں سگوں ایہ ساڈی کلاسیکی تے نو کلاسیکی شعری ریت دا وی سگواں انگ نیں، ڈاکٹر ابوبکر دے لیکھ ''دائم اقبال دائم کی شاعری پر عربی زبان و ادب کے اثرات'' اردو زبان وچ ایس حوالے نال لکھیا اک پُرمغز لیکھ ہے۔ جد کہ ڈاکٹر عبدالواحد تبسم ہوراں اپنے مضمون:

''Subjective & Structual Commonalities of Hindko and Urdu Mahiya''

وچ پنجابی لوک صنف ماہیا اُتے پوٹھوہار دے علاقے دی بولی ہندکو تے اردو اثرات کس قدر نیں، نوں مختصر انداز نال بیانیا اے۔ اج تحقیق دے مُڈھ ھلے تے نویں کھیتراں نوں ورساندے لیکھ ایس شمارے وچ پیش نیں۔

.... مدیر

* ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

میاں محمد بخشؒ دیاں کجھ کتاباں دے قلمی نسخے

(مخزونہ: مخدومہ امیر جان لائبریری، نڑالی/تحصیل گوجر خان)

میاں محمد بخشؒ [1830ء تا 1907ء] پنجابی زبان دے منے پر منے صوفی شاعر ہن۔ اوہناں نے اپنی سُچی تے سچی فکر نوں شاعری راہیں لوکائی تیکر اپڑا کے اوہناں دی روحانی نالے اخلاقی تربیت کیتی تے اوہناں نوں جیون جاچ دسی۔ اوہناں نے پنجابی شاعری دی صوفیانہ ریت نوں نویں رنگ وان کیتے تے ایہدے گھیرے نوں موکلا تے ایہدے ورثے نوں نکھر کیتا۔ پنجابی زبان وچ صوفیانہ شاعری دی پکی پیڈھی ریت ایس بولی نوں ہورناں بولیاں توں وکھراوندی اے۔ پنجابی صوفیانہ شعری ریت نوں اُسارن تے ایہنوں شنگارن دا کم بابا فرید شکر گنج، شاہ حسین لاہوری، بابا بلھے شاہ تے کئی ہور صوفی کویاں نے کیتا۔ ایہ صوفی کوی طریقت تے شریعت دے عارف، کئی علماں دے جانو تے ماہر سن۔ عربی تے فارسی زباناں نال چنگی واقفی رکھن دے باوجود ایہناں شاعراں لوک بولیاں وچ کلام کیتا تاں جے ایتھے دے وسنیک اوہناں دیاں گلاں نوں چنگی طرحاں سمجھ کے اوہناں توں ودھ توں ودھ لابھ چُک سکن۔ شعر گوئی دے کمالات وکھانا اوہناں دا منتو نہیں سی اوہناں شاعری تے قصہ گوئی نوں اپنا پیغام ونڈن لئی ورتیا۔ اوہناں لوکائی دوالے پسری حیاتی نوں ڈونگھی نظرے واچیا تے اوہناں دی ورتوں دیاں چیزاں تے اوہناں دے روز دے کماں کاراں نوں اپنا پیغام ورتان واسطے علامتاں بنا لیا۔ چرکھہ، چکی، کھوہ، گھانی، تکلا، پُونی، اٹی، ایرن، گھاہ، کھیتر، کھلوڑا، تند، تانی، چاک، ہل، پنجالی، گھاہ، رُکھ، بوٹے، فصلاں، گاہدی، چھن، شینہہ، بگھیلے، کتے بلیاں، جنو رمُنڈاں، بھانڈے، جھمر، گدھا، ترنجن، کوٹھے، کسیاں، میرے، فجراں، راتاں تے رُتاں راہیں اوہناں اوکھیاں تے ڈونگھیاں گلاں جیویں: فنا، بقا، توحید، رسالت، دُنیا، آخرت، عذاب، ثواب، جزا، سزا، حق، باطل، وجود، شہود، زمان، مکان، جبر، قدر، نیکی، بدی ہجر، وصال، موت، حیاتی وغیرہ نوں عام انداز تے سوکھے ڈھنگ نال ورتا کے لوکاں دے سینیاں نوں معرفت دے رنگ وچ رنگیا۔ اوہناں دی گل دل وچوں نکلی سی ایس کر کے دلاں وچ جا لتھی تے لوکاں ایہناں سُچے بولاں نوں اپنے حافظیاں وچ سانبھیا تے خلقت وچ ورتایا۔

مندے بھاگاں پنجابی شاعری دی اس گھنیری روایت نوں سانبھن،سودھن، جاچن، گھوکن تے واچن دا بھرواں اُپرالا نہیں کیتا جا سکیا۔ کھرڑے کتاب خانیاں وچ لگے رہے یاں گھراں دیاں پڑچھتیاں تے سانبھ کے رکھ دِتے گئے اوہناں نوں پھولن تے ویکھن دی کسے نوں وِہلھ نہ لبھی ۔ انیہویں صدی وچ جدوں چھپن چھپان دیاں سہولتاں وھیاں اودوں بزرگاں دا کلام جیوں کسے نوں یا دسی اویں چھاپ کے ورتا دتا گیا۔ ایہناں بزرگاں دا کلام لوکائی وچ مقبول سی ایس کارن تھاں تھاں وکدا سی ۔ کمائی دے لوبھ وچ کئی اداریاں تے ناشراں ایہدے کئی کئی ایڈیشن چھاپے۔ پر کلام دی سودھ کاری وَل کسے دھیان نہیں دتا ،اَنج کلام دی نرول شکل ساہمنے نہ آ سکی۔ اِکو بزرگ دا کلام وکھرے وکھرے رنگاں نال پیش ہون لگ پیا۔ رہندی کسر قوالاں تے گائیکاں پوری کر دِتی۔

[۴]

نڑالی تحصیل گوجر خان ضلع راول پنڈی دا اِک پُرانا تے تاریخی پنڈ اے۔ رائے زادہ برج ناتھ ''وجہِ تسمیۂ دیہات پرگنہ دان گلی وپھرہالہ'' وچ اس پنڈ دے تاریخی پچھوکڑ تے ایس دے ناں بابت لکھدے ہن:

> ''چوں موضع نڑالی حقدمین دیہہ است اولاً آن دیہہ را نا رو نامی قوم کالو کہ ہنود بود، در 482ھ بنیاد و نہادہ آباد ساختہ بود۔ چونکہ نامِ بانی نا رو بود ازیں معنی دیہہ را ہم نام نڑالی مشہور گردید۔ چنانچہ تاریخِ بنیادِ آں دیہہ بحساب ابجد چناں نوشتہ اند:
> زنا رو قوم کالو بود باد آباد (482ھ)۔''(1)

ابجد دے حساب نال'' زنا رو قوم کالو بود باد آباد'' دے 494 عدد بن دے ہن جو رائے زادہ دے دسے 482 توں ودھ ہن۔ انج بھاویں 482ھ نوں اس پنڈ دی اُساری دی پکی تاریخ نہیں منیا جا سکدا پر رائے زادہ دے اس بیان نال پنڈ دی اپیچتا تے اوہدے تاریخی پچھوکڑ دا پتا ضرور لگ دا اے۔ نڑالی نال سانگا رکھن والے اِک اُگھے کھوجی صاحبزادہ حسن نواز شاہ ہوراں اپنے اِک لیکھ'' نڑالی ایک تعارف'' وچ لکھیا اے جے ایہ تاریخی پنڈ مختلف زمانیاں وچ مختلف ناواں جیویں:نڑالی چوہدلال،نڑالی سکھوں والی، ڈھونگ نڑالی، نڑالی شیخوں والی،نڑالی شہر تے نڑالی شریف نال آل دوالے مشہور رہیا اے۔(2) نڑالی دے تھیہاں کھولے، ماڑیاں، گوردوارہ،تالاب تے مسیتاں ایہدے تاریخی پچھوکڑ دی دس پاندیاں نیں۔

صاحبزادہ حسن نواز شاہ ہوراں اس تاریخی پنڈ وچ اک کتب خانے دی نیہہ دھر کے ایہدی اپیچتا وچ ہور وادھا کیتا اے۔ نکی عمرے اوہناں نوں اپنے پنڈ وچ اِک وڈا کتب خانہ قائم کرن دا شوق لگیا جیہدی اُساری لئی اوہناں نے کتاباں اکٹھیاں کرن دا بھرواں اُپرالا کیتا۔ چوکھیاں کتاباں اکٹھیاں

کرن مگروں 2010ء وچ ایہنوں باقاعدہ کتب خانے دی شکل دِتی گئی۔ کتب خانے دا ناں اوہناں اپنی دادی صاحبہ دے ناں تے ''مخدومہ امیر جان لائبریری'' رکھیا اے۔ صاحبزادہ حسن نواز دے نادر کتاباں دی کھوج بھال دے شوق نے کتب خانے نوں بہت چھیتی پاکستان دے نجی کتب خانیاں وچ شامل کر دِتا۔ ایم فل دے اِک وِدیارتھی واجد علی کتب خانے دا تعارف کراندیاں لکھدے ہن:

> ''لائبریری میں سولہ ہزار سے زائد کتب ومجلات ہیں۔ اکثر کتب کے کئی کئی ایڈیشن اور کئی [ایک] کے اولین ایڈیشن لائبریری میں موجود ہیں۔ لائبریری میں چھ سو سے زائد مخطوطات عربی، فارسی، اُردو، پنجابی، سندھی، سرائیکی اور پوٹھوہاری زبانوں کے موجود ہیں جن میں زیادہ تر مصنفین کے ہی نوشتہ ہیں۔ کئی منحصر بہ فرد نسخہ ہائے خطی بھی لائبریری میں موجود ہیں۔ اُردو اور پنجابی ادب کا خاصا ذخیرہ ہے، جن میں نایاب اور کم یاب کتب موجود ہیں۔ اسی طرح تاریخ اور علم الانساب پہ بھی خاصا ذخیرہ موجود ہے۔ اسی طرح ہندومت اور سکھ مت پہ نایاب ترین کتب بھی لائبریری میں ہیں۔ خطۂ پوٹھوہار سے متعلق انتہائی نایاب کتب ورسائل بھی لائبریری میں ہیں۔''(3)

مخدومہ امیر جان لائبریری، نڑالی وچ دوجیاں زباناں دے نال نال پنجابی زبان دا بہت ان مُلا ورثہ سانبھیا ہویا اے۔ پوٹھوہار دے علاقے دے کئی شاعراں، درویشاں تے لکھاریاں دی ہتھ لکھتی بیاضاں، ڈائریاں، خط، شجرے تے کھرڑے ایس کتب خانے وچ موجود ہن۔ پنجابی دے خطی نسخیاں دی گنتی تِن سوتوں ودھ اے۔ میں ایس کتب خانے دے پنجابی خطی نسخیاں دا مفصل کیٹلاگ تیار کیتا اے، جو چھیتی کتابی شکل وچ ساہمنے آئے گا۔ ہتھلے لیکھ راہیں اُج کوٹی صوفی شاعر میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ دیاں لکھیاں کتاباں دے قلمی نسخیاں دا تعارف پیش کیتا رہیا اے۔ ایہ گل فخر تے مان نال آکھی جاسکدی اے جے میاں محمد بخشؒ ہوراں دیاں لکھیاں کتاباں دے اینے کھرڑے کسے ہور لائبریری وچ محفوظ نہیں۔ ایہناں نسخیاں وچوں چوکھے نسخے میاں صاحب دی حیاتی وچ کتابت ہوئے تے چنگی حالت وچ موجود ہن۔ نسخیاں دے تعارف وچ ایہناں نسخیاں دی اُچیچتا وَل سینت ماری گئی اے۔ میاں محمد بخشؒ دیاں کتاباں دی سودھ کاری لئی ایہناں نسخیاں نوں مُڈھلا نسخہ بنا کے کم کرن دی لوڑ اے۔ پاکستان دیاں یونیورسٹیاں تے کالجاں وچ ایم اے، ایم فل تے پی ایچ ڈی دی پڑھائی تے ''حیاتی تے فن'' دے چھپے پٹھ کیتیاں سستیاں تے بیکار کماں نالوں میاں محمد بخشؒ جیہے اُج کوٹی شاعر بزرگاں دے کلام نوں سودھن، بھالن تے کھوجن دا کم ودھیرا لاہے وند اے، پنجابی زبان نال جُڑے لوکاں نوں ایس پاسے دھیان دین دی لوڑ اے۔ پنجابی زبان دے وڈے تے اہمیت جوگ متناں نوں سانبھنا تے سودھنا اج

دے ویلے دی سب توں وڈی منگ اے۔ ایس آہر نال لگے تے نگرے لگے کئی شہکار ساہمنے آن گے جو پنجابی زبان دی بھرویں تاریخ لکھن لئی مدد دین گے۔

☆☆☆

1۔ہدایت المؤمنین

مصنف:	میاں محمد بخش قادری		
کاتب:	فیض عالم پسر قاضی محمد امین ٹکڑالی والے		
تاریخِ کتابت:	ذوالحج، 1317ھ		
مقامِ کتابت:	درمسجد پنڈ جھاہلہ قریب تخت پڑی [تحصیل راول پنڈی]		
ضخامت:	88 صفحات		
تقطیع:	لمبائی: 13انچ	چوڑائی: 8.1/4انچ	
حوض:	لمبائی: 10انچ	چوڑائی: 5.5انچ	
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 22		
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ		
کاغذ:	ہلکا بادامی، ملائم، دبیز		

مُڈھ:

اوّل حمد خداوند تائیں قادر مطلق اوہا
جس داؤد نبی دی ہتھ وچہ موم کیتا سی لوہا
کشتی نوح نبیدی رکھی وچہ طوفان قہر دے
یونس پیٹ مچھی دی اندر رکھیا نال صبر دے
نارون چا گلذار بنائی کارن اگ خلیلے
دُنبہ گھِڈ بہشتوں گھلیا بدلے اسماعیلے

چھیکڑ:

کر محتاج نہ غیر آپئی دا تیں در رہاں سوالی
مردان وچہ رلاوئی جہڑی دو اوہ ہمت عالی
تک روضہ محبوب تیری دا جاوے جان سکھالی
ہووے نصیب نبی دا کلمہ موت شہادت والی
لاالہ الا اللہ، احمد نبی اوجالہ

صلے اللہ علیہ وسلم اس تے ختم رسالہ

ترجمہ: ''تمت تمام شد رسالہ ہدایت المومنین تصنیف میاں صاحب میاں محمد جی خادم روضہ جناب پیرا شاہا غازی بمقام کہڑی از ید خام نویس فیض عالم پسر قاضی صاحب قاضی محمد آمین صاحب ٹکڑالی والے اللھم اغفروارحم یا رب العالمین مغرب 1317 ہجری در ماہ ذی الحج در مسجد پنڈ جھائلہ قریب تخت پڑی [تحصیل راول پنڈی] تحریر نمودہ از کتاب بابا صاحب اراضی شریف والہ باسم قاضیصاحب قاضی محمد عالم صاحب نقل نمودہ شد۔''

کیفیت: نسخہ صاف ستھرا، پورا تے پڑھن جوگ اے۔ کاتب نے ہر صفحے تے رکاب دا پربندھ کیتا ہے سگوں ترک کدھرے وکھائی نہیں دیندا۔ نسخے وچ تھاں تھاں تے عنواناں دیاں جگہاں خالی چھڈیاں گئیاں نیں، شاید کاتب بعد وچ دوجے رنگ دی روشنائی نال لکھنا چاہندا سی پر فیر اوہنوں موقع نہیں ملیا۔ نسخے دے پچھیکولیاں بنیاں تے اِک نظم تے اِک اُردو غزل لکھی ہوئی اے۔ نظم وچ قبراں اُتے حاضر ہونا، پیراں دے چڑھاوے چاہڑنا تے میلیاں وچ جاون دی مناہی کیتی گئی ہے۔ اُردو غزل دا مطلع انج اے:

آدم نہیں وہ جسکو عشق کا اثر نہیں
کسکام کا ہی نخل وہ جسکا ثمر نہیں

ایہہ دوویں لکھتاں وی اوسے کاتب دی لکھت نیں۔ اخیر کاتب نے 2/ ماہ ذی الحج 1317ھ دی تاریخ لکھی ہے، اس توں ایہہ گل وی ظاہر ہوندی اے پئی ہدایت المومنین دی کتابت وی 2/ ذی الحج 1317ھ نوں پوری ہوئی ہووے گی۔

تبصرہ: میاں صاحب دی ایہہ کتاب پہلی وار ٹھیکے دار ملک محمد قادری (م: 28 مئی 1923ء) ہوراں اسلامیہ سٹیم پریس لاہور توں 1912ء وچ چھپوائی تے ایہدا ناں ''ہدایت المسلمین'' رکھیا۔ اس توں بعد وی کتاب دے ایڈیشن چھپدے رہے پر کتاب دا اصلی ناں کدے نہ چھپا۔ میاں محمد بخش ہوراں اس کتاب دا ناں ''ہدایت المومنین'' ہی رکھیا سی، اوہناں دا شعر ویکھو:

ہدایت المومنین ایہہ مقبس کتابوں
جو ہدٰی للمتقین ھے آیا پاک جنابوں

[ص 85، شعر نمبر 9]

کاتب نے وی ترقیمے وچ کتاب دا ناں ''ہدایت المومنین'' ای لکھیا ہے۔ بشیر مہدی حسن ہوراں اپنے مضمون ''صاحب سیف الملوک کے آثار وافکار''(4) وچ ایس بارے بھرویں بحث کیتی اے۔

2ـ قصہ تخی خواص خان

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: میاں برہان الدین چشتی

تاریخِ کتابت: 5 ماہ رمضان شریف 1319ھ

مقام کتابت: میانی بورگی [تحصیل گوجر خان]

ضخامت: 104 صفحات

تقطیع: لمبائی: 6.5انچ چوڑائی: 4انچ

حوض: لمبائی: 5.5انچ چوڑائی: 3انچ

سطراں: فی صفحہ اوسطاً 14

خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ

کاغذ: گہرا بادامی، نرم وملائم، دبیز

مُڈھ:

الف اولاًن رب دا نام لئیی جس نام تھیں کام تمام ہوندی
اُوس نام باجھوں سبھو کام اجتر کوئیی نام بغیر حرام ہوندی
اللہ پاک رحمان رحیم یارو منگت اُوسدی خاص تی عام ہوندی
میٹھی پاک محمدا نام کریی جس نال حلال طعام ہوندی

چھیکو:

بارں سیی بیاسیں سنہ اندر قصہ خان خواص دا جوڑیائی
اُوچی رُو کہہ اوتون کنڈی چھاگ کیی جیو میوا دوستان واسطیی توڑیاییی
گاڈی والڑی تی باقر شاہ کارن پہول چُن کیی عطر نچوڑیاییی
تری نظر محمدا بجاندی طمع ایہ غریب نیی لوڑیاییی

لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدُ رَّسُوْلُ اللہ

ترقیمہ: ''تمام شد قصہ تخی خان خواص بادشاہ بتاریخ 5 / ماہ رمضان شریف در سنہ ہجری 1319 بوقت زوال در مسجد شریف میانی بورگی [تحصیل گوجر خان] نشتہ ترقیم یافت خامنویس خاکپاییی بزرگان خوش نویس مسکین برہان الدین چشتی عفی عنہ ساکن میانی بورگی بزرگان ام متوطن قدیم از بزرگان گذشتگان بشند و رصاحبان نوشتہ بماند سیاہ بر سفید ـــــــ نویسندہ را نیست فردا امید''

کیفیت: نسخہ صاف ستھرا، پورا تے پڑھن جوگ اے۔ حوض دے چواں پاسے سرخ رنگ دا دوہرا حاشیہ اے۔ عنوان فارسی وچ لکھے گئے ہن تے اوہناں واسطے شنگرفی رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے۔ نسخے دے درمیان وچ کجھ کاغذ پھٹ گئے سن جہاں نوں بعد وچ کسے کرسٹل ٹیپ نال جوڑیا اے، اوہناں تھانواں وچ لکھے شعر پڑھنے تھوڑے مشکل ہن۔

تبصرہ: میاں محمد بخش ہوراں ایہ قصہ 1282ھ وچ جوڑیا سی تے ٹھیک 38 سالاں مگروں ایہ نسخہ کتابت ہویا۔ نسخے دی کتابت سمے میاں محمد بخش زندہ سن، ایس واسطے ایہ نسخہ اہمیت جوگ اے۔

3۔ قصہ سخی خواص خان

مصنف:	میاں محمد بخش قادری	
کاتب:	نور حسن	
تاریخِ کتابت:	11/ ماہ ذوالحج 1321ھ، 29/ فروری 1904ء، 18 ماہ پھاگن سمت 1960 بکرمی	
مقامِ کتابت:	کھور کھہ گکھڑاں [تحصیل سوہاوہ ضلع جہلم]	
ضخامت:	100 صفحات	
تقطیع:	لمبائی: 6.5 انچ	چوڑائی: 4 انچ
حوض:	لمبائی: 5.5 انچ	چوڑائی: 3 انچ
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 12	
خط:	ناقص، نستعلیق مائل بہ شکستہ۔	
کاغذ:	معمولی، نا ملائم، سفیدی مائل۔	
مُڈھ:		

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اولان رب دا نام لئیی جس نام تھیں کام تمام ہوندیی
اوس نام باجھوں سبھو کام ابتر کوئیی نام بغیر حرام ہوندیی
اللہ پاک رحمان رحیم یارو منگت اوسدیی خاص تی عام ہوندیی
میٹھی پاک محمدا نام کریی جس نال حلال طعام ہوندی

چھیکو:

گاویی والڑیی تی باقر شاہ کارن پھول چُن کیی عطر نچوڑیاییی

تیری نظر محمد بخاندیلی شمع ایہ غریب میں لوڑیائیں

لا الہٰ الا اللہ محمد رسول اللہ

ترقیمہ: ''تمام شد قصہ سخی خواص خان بروز دوشنبہ بتاریخ ۱۱/ ماہ ذوالحج 1321 ہجری بوقت دوپہر مطابق 29/فروری 1904ء، 18 ماہ پھاگن سمت 1960 دستخط مسکین نیاز اکین نورحسن سکنہ کھورکہہ [تحصیل سوہاوہ/ضلع جہلم] وطن قدیم بسندور [بشن دور/تحصیل سوہاوہ] صاحبان امام مسجد کھورکہہ گہیکراں ۔تمام فقط برائے خود تحریر کردہ است این قصہ سخی خواص خان روتاس والہ۔''

کیفیت: نسخے دی کتابت معمولی اے پر نسخہ پورا تے پڑھن جوگ اے۔عنوان فارسی وچ لکھے گئے ہن تے اوہناں واسطے شنگرفی رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے۔اس قصےتوں پہلاں نسخے وچ کسب نامہ انبیاں،کسب نامہ آہنگراں،کسب نامہ گلگویاں تے سی حرفی از عمر بخش شامل ہن۔

تبصرہ: قصہ سخی خواص خان دا ایہ نسخہ وی میاں محمد بخش ہوراں دی زندگی وچ لکھیا گیا ہے۔لگدا اے جے کاتب دے ساہمنے اوہی نسخہ سی جس دا ذکر اسیں پہلاں کر آئے آں۔میاں برہان الدین چشتی ہوراں دے بزرگ وی بسندور دے واسی سن تے نورحسن ہوراں دے بزرگاں دا وطن وی بسندور اے۔ ممکن اے ایہناں دوناں دے درمیان تعلقات وی ہون۔

4۔قصہ شاہ منصور

مصنف:	میاں محمد بخش قادری
کاتب:	نامعلوم
تاریخ کتابت:	نامعلوم
مقام کتابت:	نامعلوم
ضخامت:	13 برگ، 26 صفحات
تقطیع:	لمبائی: 9.5انچ چوڑائی: 6انچ
حوض:	لمبائی: 8انچ چوڑائی: 4انچ
سطراں:	ہر صفحے دیاں سطراں وکھو وکھ نیں۔زیادہ توں زیادہ 23، گھٹ توں گھٹ 15
خط:	ناقص، نستعلیق عامیانہ۔کاتب خوش نویس نہیں۔
کاغذ:	مٹیالا، کھردرا،معمولی۔

مُڈھ:

خ:خاص خدائیدا مرد اہا جسدا نام منصور حسین یارو
رہیا بحر عرفان دیوچہ ڈوبا ہر وقت سدا دن رین یارو
اوسدے پچھے سبھی حال تے قال سارے کجہ ناہ ہین ذرہ شک شین یارو
نہیں حال مثال اساڈڑے سبھی اندر غین تے باہروں عین یارو

چھیکو:

دیوین ہر میدان دلی وچہ فتحیا علی مرتضے بیراندلی بیر پہنچی
برکت یار اصحاب تمام جنتی نبی پاکدے سوہنی سریر پہنچی
میریان زاریان تون ہین قبول پاوین ہونوان نہین مین کج دل گیر پہنچی
دَہین دین ایمان محمے نون بخشین ہوئی جو اوس تقصیر پہنچی

ترقیمہ: ''تمت تمام شد قصہ شاہ منصور از زبان محمد صاحب جی
شکر شکر ربا قصہ تم ہویا جوڑن والی نو رب ایمان دیویئے
نالی بخشی اوہ ساریان مومنان نون کیوین سانون وے رب ایمان دوئی
نالی ہور جو سختیان او کہیان نیی اوہنان سبہان تہیں امن آمان دیبویے''

کیفیت: نسخہ ناقص الاوّل تے ناقص الآخر ہے۔آخروں قصہ تاں مکمل ہے پر ترقیمہ اگے ودھدا جاپدا ہے۔نسخے دی کتابت معمولی اے پر نسخہ پڑھن جوگ اے۔کاتب خوش نویس نہیں،اوہ عام ناقل ہے فنِ کتابت دا جانونہیں۔

تبصرہ: قصہ شاہ منصور، میاں محمد بخش ہوراں دی حیاتی وچ کئی واری چھپیا۔میرے کول کیم مئی 1874ء دا چھپیا قصہ موجود ہے۔ایہ قصہ قادر بخش پرنٹرد ے پربندھ نال مطبع سلطانی ،لاہوروں چھپیا۔ڈاکٹر سیّد اختر جعفری ہوراں اگست 1991ء وچ ایس قصے نوں سودھ کے پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ،لاہوروں چھپوایا۔اوہناں دے ساہمنے 1881ء دا چھپیا نسخہ سی جو مکتبہ قادری، لاہور نے چھاپیا سی ۔منکھ دی گل ہے کہ ڈاکٹر جعفری ہوراں قصے دی سودھ کاری ڈھنگ نال نہیں کیتی۔اوہناں منصور حلاج تے اوہناں دے افکار ونظریات بارے تاں ڈھیر کتاباں پھرولیاں تے اوہناں دا بہتہ کئی صفحیاں اُتے پیش کیتا نالے منصور دی ''کتاب الطواسین' دا پنجابی وچ ترجمہ وی پیش کیتا پر اصل کم نوں اکھوں پروکھے رکھیا۔اوہناں قصے دے سودھ کاری ول پورا دھیان نہیں دتا؛ چھپے قصے نوں نقل کرن نوں اوہناں سودھ کاری خیال کیتا۔نقل کردیاں کاتب نے کئی غلطیاں کیتاں جنہاں نوں ٹھیک نہیں کیتا گیا،انج متن دی شکل وگڑ گئی۔(5) 2001ء وچ انجم سلطان شہباز ہوراں نے وی ایس قصے نوں ایڈٹ کر کے چودھری برادرز

، دینہ توں چھپوایا۔ پر اوہناں دی متن نوں سودھن، سنوارن دی کھیچل نہیں کیتی بلکہ ڈاکٹر جعفری ہوراں دی کتاب نوں ای تھوڑے بہتے گھاٹیاں واڈھیاں نال اپنا بنا لتا۔ اج اوہ ساریاں غلطیاں جو ڈاکٹر جعفری ہوراں دے پیش کیتے ہوئے متن وچ موجود سن، اضافیاں نال انجم سلطان شہباز ہوراں دے متن وچ وی موجود نیں۔ (6)

5۔ سی حرفی میاں محمد بخش

مصنف:	میاں محمد بخش قادری
کاتب:	نامعلوم (برائے پاسِ خاطر قطب الدین آہنگر)
تاریخ کتابت:	نامعلوم
مقامِ کتابت:	نامعلوم
ضخامت:	11 صفحات
تقطیع:	لمبائی: 9انچ چوڑائی: 6.5انچ
حوض:	لمبائی: 7.5انچ چوڑائی: 4.5انچ
سطراں:	ہر صفحے دیاں سطراں وکھو وکھ نیں۔ زیادہ توں زیادہ 13، گھٹ توں گھٹ 9
خط:	نستعلیق عامیانہ، خوانا۔
کاغذ:	گہرا بادامی، دبیز، جاذب، تھوڑا کھردرا۔

مُڈھ:

الف:ایہی کمائیاں جانیا نوں سنہہ مار کی کلیاں چھوڑ کیوں
دو کہہ لیں میری سو کہہ وی مینوں وست موکہہ نمانی تہیں موڑ کیوں
ما باپ تے پہیں پہرا نابا کیوں ندیں وچہ بوڑ کیوں
محمد نیت میری وچہ اینوں نابا جو بن لا پریت تروڑ کیوں

چھیکڑ:

ی: یاری تساوی وی تہیں عمر ساری کر یہہ زاری دینال کذاری مین
تدہ شیر ہوندی یار اسیر ہوئی جکاں زیر کشی باری باری مین
مینوں چاہ نہیں کاہ کاہ تیری واہ واہ دتی تیری باری مین
محمد ایہی وہلا تہل لائیں نا ہین واسطہ نامدری نہاری مین

ترقیمہ: ''تمت تمام شد سی حرفی تصنیف میاں محمد صاحب جی باہتمام رسید برائی پاسخاطر مشفق مہربان

قطب الدین آہنگر نوشتہ اند۔''

کیفیت: نسخہ عجیب الطرفین ہے۔ طاق بنیاں تے رکاب وا پربندھ کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: سی حرفی دا زمانہ کتابت معلوم نہیں پر کاغذ دی پران تے املانوں تکھ رکھدیاں ایہ اندازہ لانا اوکھا نہیں کہ ایہ سی حرفی میاں صاحب دی حیاتی وچ ای کتابت ہوئی ہووے گی۔ سی حرفی دے کئی بند غوث پاک دی مدح وچ نیں۔

6۔ سی حرفی سسی (عکسی)

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 9 صفحات

تقطیع: لمبائی: 7.5انچ چوڑائی: 5انچ

سطراں: اوسطاً 14 سطراں

خط: نستعلیق شکستہ مائل۔

لگدا ہے کہ کسے نے اپنے واسطے کسے نسخے توں نقل کیتا ہے۔

مُڈھ:

الف:اوّل دے روزوں اگے آہا روپ نیارا یک اکارا
قطرہ وکھ ہویا دریاؤں، وجیا کر کنارا ، عشق دوتارا
کُن فیکون کیتا تُر آپے کر کرنا پکارا، ساز مزارا
اسرافیلوں تاں کر آیا ، تاں ایہ ہویا پیارا ،بیشمارا

چھیکو:

ی: یراہ ناہیں چنگا بھیت نی کُٹھے بیگانہ وچہ جہاناں
شاہ منصورؒ اک رمز وسائی بھریوس کی جُرمانہ ہو یگاناں
الانسان سرّی وانا سرّ ہٗ ہوندا بھیت چھپانا ، مطلب پاناں
کاہنوں بوہتا شور محمد چُپ رہے سو دانا ،جل پرواناں

ترقیمہ: کوئی نہیں۔

کیفیت: نسخہ مکمل ہے۔ ایہ عکسی نقل ہے۔ اصل نسخہ سیّد امتیاز حسین بخاری ساکن ٹھل ضلع جہلم دے کتاب خانے وچ موجود ہے۔

تبصرہ: صاحب زادہ میاں محمد عمر بخش ہوراں 2011ء وچ میاں محمد بخش ریسرچ انسٹی ٹیوٹ، کھڑی شریف دی چھتر چھاویں ''باقیاتِ میاں محمد بخش'' دے سرناویں اِک مجموعہ چھاپیا ہے۔ ایس نسخے وچ مرتب دے قول موجب اوہ سارا کلام ہے جو پہلاں چھاپے نہیں چڑھیا۔ سی حرفی سسّی وی ایس مجموعے وچ شامل ہے۔ میاں محمد عمر بخش ہوراں دا مرتبہ ایہ کلام وی املا، کتابت دیاں غلطیاں توں پاک نہیں۔ کلام نوں معیاری تدوینی اصولاں دی روشنی وچ مرتب نہیں کیتا گیا، نہ خطی نسخیاں دی دس پائی گئی ہے۔(7)

7۔ قصہ سوہنی مہینوال (عکسی)

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 101 صفحات

تقطیع: لمبائی: 8 انچ چوڑائی: 6 انچ

سطراں: اوسطاً 15 سطراں فی صفحہ۔

خط: نستعلیق شکستہ مائل، عامیانہ۔

ناقل نے عجلت وچ کسے نسخے توں اپنے واسطے نقل کیتا۔

مُڈھ:

یا رب سائیاں جپیا میری آس پہنچا
پور پیالہ شوقدا مینوں اجہ پیا
مستی اوس شرابدی میں تھیں کدی نہ جا
بخشیں قوت آپ فیر آناں شکر بجا

چھیکڑ:

بخیہ کاری شعر دی کیتی مدد نال
عجب کشیدہ کڈھیا یاراں کان رومال

بارھیں ماہ شوال دی بدھ دیہہ وقت زوال
ہویا تم محمداً قصہ مہینوال

ترقیمہ: کوئی نہیں۔

کیفیت: نسخہ ناقص الاوّل ہے۔ایہ عکسی نقل ہے۔اصل نسخہ سیّد امتیاز حسین بخاری ساکن ٹھل/ضلع جہلم دے کتاب خانے وچ موجود ہے۔

تبصرہ: نسخہ قریب دے زمانے دا لکھیا ہویا ہے۔

8۔قصہ شاہ منصور(عکسی)

مصنّف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: میاں نیک محمد

تاریخِ کتابت: 1285ھ (بہ روز جمعہ)

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 31 صفحات

تقطیع: لمبائی: 8.5انچ چوڑائی: 6انچ

سطراں: 16سطراں۔

خط: نسخ، پکا، سوہنا۔

مُڈھ:

الف اول حمد خداء والیی جس دھرت اکاس بنائیا ئی
زیب زمین دا آدمی سرج کیتا امبر تاریان نال سوائیا ئی
پانی اک تیی بادتیی خاک گوکیی بُت آدم دا راس کرائیا ئی
آدم جھی ملائکان حکم ستی اگیی اُسدیی سیس نوائیا ئی

چھیکو:

لی یاربی بخشیں تون ایمان والیی ربا کرین چلان جہان اُتون
نال عشق دیی تیغ شہید ہونوان کلمہ آکہ کیی دل زبان اُتوں
فر دوستان سینے اسان لنگھاوس پلصراط مکان اُتون
ملیی یار محمدا پیار کرکیی لھیی پھار وچھوڑیدا جان اُتون

ترقیمہ: ''تمت تمام شد قصہ حضرت شیخ منصور از تصنیف میان صاحب میان محمد سکنہ خانقاہ پیرو شاہ

صاحب درتعلقہ کہرلی ۔ بدستخط خاموئیس میان نیک محمد بروز جمعہ محرر نموودہ است 1285 **اللھم اغفر لکاتبہ ولوالدیہ واللہ اعلم بالصواب ۔''**

کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے ۔ ایہ عکسی نقل ہے، اصل نسخہ سیّد کتاب خانہ خانقاہ نقش بندیہ سلطانیہ، کالا دیو، جہلم وی ملکیت ہے ۔ نسخہ صاف ستھرا تے من کھچواں ہے ۔ کاتب ایس علم دا جانو ہے ۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے ۔

تبصرہ: ایہ نسخہ میاں محمد بخش ہوراں دا سمکالی نسخہ ہے ۔ متن صاف تے غلطیاں توں بڑی حد تیک پاک اے ۔ قصہ شاہ منصور دی سودھ کاری وچ ایس نسخے توں بڑی مدد لئی جا سکدی ہے ۔

9 ۔ تحفۂ میراں

مصنف: میاں محمد بخش قادری

سالِ تصنیف: 1274ھ [سنہ مبارک ہجری آہا باران سے چوہتر
جان تصنیف محمد کیتا ایہ مبارک دفتر]

کاتب: امام الدین گجراتی

تاریخِ کتابت: 18 ۔ ماہ پوہ 1921 [بکرمی] مطابق 1281 ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 177 صفحات

تقطیع: لمبائی: 12انچ، چوڑائی: 6.5انچ

کاغذ: ہلکا بادامی، دبیز تے چمکیلا ۔

سطراں: 12 سطراں ۔

خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ، پکا تے سوہنا ۔

مُڈھ:

اول حمد ثنا الٰہی پہر بسم اللہ آکہان
فیر صلوۃ سلام محمد ہون ہزاران لاکہان
آل اولاد اصحاب نبیدِی جو جو اہنہن ساریی
کہان درود سلام تمامان خبریی اوہنان باریی

چھیکو:

شالا اس محمد تائین دائیم وچہ غلامان
کریی قبول اوہ شاہ شہاندا ہویان تم کلامان

دم اوڑکدی کلمہ طیب کری اسانوں یاری
کریں نصیب حیاتے مولا غفلت وچہ بیاری

ترقیمہ: ''تمام شد کتاب تحفہ میران من تصنیف میاں محمد را بحسب فرمائیش سید باقر علی شاہ در تاریخ 18 ماہ پوہ 1921 مطابق 1281 ہجری بدست خط فقیر حقیر احقر الاعبادامام الدین گجراتے صورت تمام پذیرفت قاریا برمن مکن چندین عتاب کر خطای رفتہ باشد در کتاب۔''

کیفیت: نسخہ سر پیروں مکمل ہے۔اس مجلد نسخے وچ تحفۂ میراں توں پہلاں ''صد پند لقمان'' تے بعد وچ سی حرفی در مدح حضرت علیؓ شامل ہن۔صد پند لقمان دا خط نستعلیق جلی ہے جو بڑا من کھچواں ہے۔سی حرفی خطِ نسخ وچ کتابت ہوئی ہے۔میرا گویڑ ہے جے تناں دی کتابت امام الدین گجراتی ہوراں کیتی ہے۔اوہ ایس فن دے چنگے جانو لگدے ہن۔عنواناں واسطے سرخ روشنائی ورتی گئی ہے۔شعر دے دوویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔نسخے دے پنے پانی لگن پاروں آپس وچ جُڑ گئے ہن۔ایہ نسخہ سید باقر علی شاہ ہوراں دی فرمائش تے تیار ہویا میرا خیال ہے جے ایہ اوہی سید باقر علی شاہ ہن جو حضرت میاں محمد بخش ہوراں دے مرید تے دوست سن۔اوہناں دے والد دا ناں محمد شاہ تے بھرا دا ناں حیات علی شاہ سی۔دوواں بھراواں دے گھر اولاد نہیں سی۔میاں صاحب دی دعا دی برکت پاروں رب سید باقر شاہ ہوراں نوں پتر دتا جیہدا ناں سید مظفر شاہ رکھیا گیا۔منشی قائم الدین[1864ء تا 1950ء] میاں صاحب دی پہلی منظوم سوانح وچ ایس واقعے نوں اوہناں دی کرامت دے سرناویں نظم کیتا ہے۔(8)

تبصرہ: ایہ نسخہ میاں محمد بخش ہوراں دی حیاتی وچ لکھیا گیا ہے،ایس پاروں ایہ نسخہ بڑی اہمیت رکھدا ہے۔

10۔سی حرفی در مدح حضرت علیؓ

مصنف: میاں محمد بخش قادری
کاتب: [امام الدین گجراتی]
تاریخِ کتابت: [1921 [بکرمی] مطابق 1281ہجری]
مقامِ کتابت: نامعلوم
ضخامت: 10 صفحات
تقطیع: لمبائی: 12انچ، چوڑائی: 6.5انچ
کاغذ: ہلکا بادامی، دبیز تے چمکیلا۔
سطراں: 12 سطراں۔
خط: نسخ عامیانہ، خوانا۔

مُڈھ:

الف انبیاں دے سرتاج اگیں دن رات درود سلام ہووی
ابا بکر تیں عمر عثمان علیں اوہدی ال اولاد تمام ہووے
کل اولیاں دا سردار علیں جیندا سبھ جہان غلام ہووی
جس علیں محمدا سوں یائیں بھاہ زگدی اوس حرام ہووے

چھیکڑ:

لی یار ہووین غمخوار میرا لکھیں سار سوال یتیم دائیں
اوگھار کر کیں کھرون کھڈ نا جیں بندہ گولڑا مُھنڈ قدیم دائیں
دسو حال جمال کمال نائیں ئر کرنا کم فہیم دائے
محمد بخش نوں مہر دے نظر بخشو شاہ واسطا نبیے کریم دائے

ترقیمہ: ''تم تمام شد''

کیفیت: نسخہ مکمل ہے۔ اس نسخے توں پہلاں ''تحفۂ میراں'' تے ''صدپند لقمان'' دے نسخے جلد وچ شامل ہن۔ متن واسطے کالے رنگ دی روشنائی ورتی گئی ہے۔ تے سی حرفی دے ہر بند وچ تخلص نوں سرخ رنگ نال لکھیا گیا ہے۔ رسولِ خدا تے حضرت علی دے ناں جتھے کدھرے آئے نیں اوہدے اُتے یا تھلے سرخ رنگ نال ای ''صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم'' تے ''کرم اللہ تعالیٰ وجہہ'' دے تکریمی کلمات لکھے گئے ہن۔

تبصرہ: ایہ نسخہ میاں محمد بخش ہوراں دی حیاتی وچ لکھیا گیا ہے، ایس پاروں ایہ نسخہ بڑی اہمیت رکھدا ہے۔

☆☆☆

حوالہ جات:

* اسسٹنٹ پروفیسر (اردو)، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

(۱) برج ناتھ، رائے زادہ: وجۂ تسمیہ دیہات پرگنہ دان گلی و پھرہالہ (خطی)؛ مکتوبہ ۱۸۹۳ بکرمی؛ برقی عکس مخزونہ مخدومہ امیر جان لائبریری، نڑالی؛ ص ۳۴۔

(۲) حسن نواز شاہ: ''نڑالی۔ ایک تعارف'' مشمولہ قندیل نو، نڑالی؛ گورنمنٹ ہائی سکول؛ ۲۰۰۷ء؛ ص ۱۶ تا ۱۸۔

(۳) واجد علی ''مخدومہ امیر جان لائبریری نڑالی تحصیل گوجر خان میں موجود چشتیہ اور سہروردیہ کتب کی توضیحی فہرست''؛ مقالہ برائے ایم فل (اُردو)؛ مخزونہ علامہ اقبال اوپن یونی ورسٹی، اسلام آباد؛ ۲۰۱۱ء؛ ص

(۴) بشیر مہدی حسن: ''صاحب سیف الملوک کے آثار و افکار'' مشمولہ: المعارف؛ لاہور؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ؛ خصوصی شمارہ ۴؛ مارچ ۔ اپریل ۱۹۸۶ء؛ ص ۱۰۳۔۱۱۵۔

(۵) محمد بخش، میاں: قصہ شاہ منصور (مرتبہ: ڈاکٹر اختر جعفری)؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ؛ لاہور؛ ۱۹۹۱ء۔

(۶) محمد بخش، میاں: قصہ شاہ منصور (مرتبہ: انجم شہباز سلطان)؛ دینہ؛ چودھری برادرز؛ ۲۰۰۱ء۔

(۷) محمد عمر بخش، صاحبزادہ میاں: باقیات میاں محمد بخش؛ کھڑی شریف؛ میاں محمد بخش انسٹی ٹیوٹ؛ ۲۰۱۱ء۔

(۸)

ایہ باقر شاہ سید آہے میر پورے وچ نامی
وڈے جوان، دلیر بہادر، جانے خلق تمامی
خوب جوان رنگیلے سوہنے، صاحب زور توانے
ثانی بار اوہناں دا نا با اندر اوس زمانے
خاص محبّ، مرید حضرت دے پکے یار پُرانے
دلی رفاقت نال پیارے، خاصے مرد یگانے

محمد بخش، میاں: ہدایت المسلمین مشرح [تشریح و تفسیر مولوی محبوب علی ابن سلطان علی]؛ مظفر آباد؛ نظامت اوقاف؛ ۱۹۸۰ء؛ ص ۱۵۷ تا ۱۵۹۔

☆☆☆

قلمی نسخے دا عکس

* محمود الحسن بزمی

رسالہ یوسف از منشی سردار صادق

وارث شاہی انداز وچ منظوم قصہ یوسفؑ

حضرت یوسف علیہ السلام نبیاں دے گھرانے نال تعلق رکھدے سن اوہناں دے والد حضرت یعقوب علیہ السلام، دادا حضرت اسحاق علیہ السلام تے پڑدادا حضرت ابراہیم علیہ السلام وی اللہ دے برگزیدہ پیغمبر سن۔ حضرت یوسف علیہ السلام دا قصہ قرآن مجید دی سورۃ یوسف وچ موجود اے تے ایہنوں اللہ تعالیٰ آپوں "احسن القصص" آکھیا اے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

نَحۡنُ نَقُصُّ عَلَيۡکَ اَحۡسَنَ الۡقَصَصِ بِمَاۤ اَوۡحَيۡنَاۤ اِلَيۡکَ هٰذَا الۡقُرۡاٰنَ.
وَاِنۡ کُنۡتَ مِنۡ قَبۡلِهٖ لَمِنَ الۡغٰفِلِيۡنَ ۰ (1)

کجھ لوکاں دے خیال وچ ایہ قصہ سب توں پہلاں فارسی دے شاعر فردوسی نظمایا سی۔ اوہناں توں بعد عبدالرحمٰن جامی ہوراں زبان وبیان دے بے مثال نمونے پیش کر کے قبول عام حاصل کیتا۔ اُردو زبان وچ ایہ قصہ مولوی عبدالحق دہلوی، میراں شاہ ہاشمی بیجاپوری تے مولوی اشرف علی تھانوی ہوراں اپنے انداز وچ بیان کیتا۔ سورۃ یوسف دی تفسیریاں قصہ یوسف زلیخا دا سرناواں دے کے ایہ قصہ لکھن والے مشہور پنجابی شاعراں وچ حافظ برخوردار، برخوردار رانجھا، صدیق لالی، عبدالحکیم، احمد یار مرالوی، بوٹا گجراتی، چودھری اللہ بخش، اقبال دائم، مولوی غلام رسول عالمپوری، مولوی دلپذیر، مولوی عبدالستار، مولوی حبیب اللہ، مولوی نبی بخش حلوائی، مولوی فیروز ڈسکوی، مولوی ازہر بھیروی، محمد دین واعظ، مولوی کرم الٰہی، مولوی اشرف گلیانوی تے چراغ الدین جونیکے والے ذکر جوگ نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں محمد سعید، محمد بھٹی، چراغ دین، مراد خاں، عمر الدین، محمد ایوب حشمت، پیر محمد صادق، غلام سکندر خاں دی دس پنجابی کتابیات جلد اوّل وچ پائی اے تے دوجی جلد وچ نذیر احمد، ملک محمد اشرف، محمد نواز خوشتر، اورنگ زیب، اکرم قریشی تے محمد دتو ہوراں دے لکھے ہوئے یوسف علیہ السلام دے قصیاں بارے ذکر کیتا اے۔ (2)

ایہناں توں اڈ بعض لوکاں چھوٹے چھوٹے قصے لکھے تے واقعہ یوسف علیہ السلام بیان کرن دا مُڈھ بنھیا۔ ایہناں وچوں کئیاں دے قصے چھاپے چڑھ گئے تے کئیاں دے ویلے دی دھوڑ وچ لُک چھپ کے منظر توں اوہلے ہو گئے۔

قصہ یوسف علیہ السلام نوں نظماں دی ایہ ریت مسلمان شاعراں دے نال نال بعض غیر مسلم شاعراں وی اپنائی ایہناں وچ سردار گوپال سنگھ تے جواہر داس ڈاہڈے مشہور ہوئے ۔منشی سردار صادق ہوری وی مسیحی عقیدے دے حامل اک شاعر سن جہناں ایہ قصہ اپنی بے مثال شعری تخلیق لئی چُنیا ۔اوہناں اپنے قصے دی بنیاد اپنی مقدس کتاب بائیبل تے رکھی ایہ لکھت ماسٹر غلام قادر مسیحی پرنٹر تے پبلشر مسیحی پریس لاہور دے اُدّم نال 1923ء وچ پنجاب ریلی جیئس بک سوسائٹی (انارکلی) لاہور دے سر بندھ ہیٹھ چھاپے چڑھی ۔صادق ہوریں لاہور دی نیڑے دی بستی بیگم کوٹ نیڑے شاہدرہ دے وسنیک سن ۔اوہناں ایہ قصہ یکم مارچ 1918ء وچ لکھنا شروع کیتا تے تناں مہیناں وچ مکمل کر لیا۔آپوں آکھدے نیں: اُنی سو اٹھاراں تے یکم مارچ شروع جد رسالے دا نوریا میں (3) اوہناں نے وارث شاہی بحر وچ ایہ قصہ نظمایا۔فنی کاریگری،کردار نگاری،منظر نگاری تے جذبات نگاری دا انداز دی سراہن جوگ اے۔

مختلف قصے نظماندیاں مسلم تے غیر مسلم شاعراں ربّ تعالیٰ دی تعریف تے حمد وثناء بیان کرن دا اچیچا پربندھ کیتا اے۔ تے ایس حوالے نال وارث شاہ تے میاں محمد بخش وغیرہ ذکر جوگ نیں منشی سردار صادق ہوراں وی حضرت یوسف علیہ السلام دا قصہ لکھن لگیاں سبھ توں پہلاں اللہ تعالیٰ دی تعریف کیتی اے۔جیہدا سرناواں ''خدا دی حمد: اُہدے کماں دے کارن'' دے کے آکھدے نیں:

اوّل حمد ستار غفار سائیں عالم جس نے ہے اوادان کیتا
سب کجھ جہان دے وچ ہے جو چھپیاں دِساں وچ پیدا رحمان کیتا
پہلے پہل خدا نے مہر سیتی پیدا قدرتیں زمین اسمان کیتا
پہلے نور پھر فضا دے پانیاں نوں وکھو وکھرا اوس نے آن کیتا(4)

منشی صادق ہوری کائناتی تخلیق توں بعد تخلیق آدم تے فیر ایہدی فضیلت بارے لکھدے نیں:

مٹی لے کے اک بنا پُتلا ساہ پھوک کے جیوندی جان کیتا
سارے پنچھی پکھیرو تے چوکھراں تے آدم سب اُتے نگہبان کیتا
حضرت آدم نوں کل مخلوق اُتے اللہ پاک نے ہے عالی شان کیتا
ڈٹھن ڈٹھن خدا دے کارخانے وڈی شان دا پیدا جہان کیتا
کرے صفت ثنا جہان اُہدی جیہے جگ سارا اوادان کیتا
تقوی رکھ توں صادقا اوس اُتے تیرے بچن دا جن سمیان کیتا (5)

یوسف علیہ السلام حضرت یعقوب علیہ السلام دے پتر سن تے ایہناں نوں یعنی حضرت یعقوب علیہ السلام نوں ''اسرائیل'' وی آکھیا جاندا سی تے ایہناں دی آل اولاد ''بنی اسرائیل'' اکھواندی اے۔ایہناں نوں ایہ وڈیائی عزت تے شرف حاصل سی پئی ایہناں دے والد حضرت اسحاق علیہ السلام

تے دادا حضرت ابراہیم وی عالی شان تے قدر کمال والے ''رسول'' سن ایس طرح حضرت یوسف علیہ السلام نوں ''نبی ابن نبی ابن نبی ابن نبی'' دی فضیلت حاصل ہوئی۔ منشی سردار صادق حضرت یعقوب علیہ السلام دا ذکر کر دیاں آکھدے نیں:

سنو اک بزرگ دی گل میتھوں رہندا وچ اُہ دیس کنعان آہا
اُہدا نام یعقوب مشہور ہے سی اُہنوں جاندا کل جہان آہا
اسرائیل یعقوب دا نام دوجا جیہڑا بخشیا رب رحمان آہا
باراں اوس دے پتر مشہور ہے سن جیہڑے رہندے سے وچ کنعان آہا (6)

حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے شرفاں تے عزتاں والے پتر یوسف علیہ السلام نال اتاں دا پیار تے لگاؤ رکھدے سن:

کرتا یوسف دا شوق دے نال یارو باپ رنگ برنگ بناؤندا جی
تت یوسف نوں بہت پیار کردا نال پیار دے کول بہاؤندا جی
کدے پیار سیتی کدے مہر سیتی باپ یوسف نوں کم لگاؤندا جی
نور پیکر سی سوہنا جوان یوسف سارے لوکاں نوں چنگا اہ بھاؤندا جی (7)

حضرت یوسف علیہ السلام نوں اپنے دوجے بھراواں اُتے فضیلت ملن دا وڈا کارن اُہ سُفنے سن جنہاں پاروں باپ یعقوب علیہ السلام حدوں ودھ عزیز سمجھدے سن۔ دو سُفنیاں (خواباں) بارے صادق ہوریں کہندے نیں:

نِکیوں سُتیاں رب نے اِک راتیں سفنا یوسف نوں اِہ وکھلایائی
واڈھی کرن دے واسطے بھائی باراں اک کھیتر توں ہتھ چالایائی
بھریاں بنھ باراں سریں دھرن لگے ہُن چکن دا ویلا جد آیائی
اُہدی بھری اسمان ول کھلی ہوئی یاراں نیوں سلام بلایائی
دوجی ہور اچنبھے دی گل ویکھو سُفناں ہور عجب ایہ آیائی
چن سورج تے یاراں ستاریاں نے میںوں نیوں سلام بلایائی (8)

ایہناں سُفنیاں پاروں یوسف علیہ السلام جتھے والد دے بوہت نیڑے ہوئے اوتھے بھراواں دے ساڑے تے کرودھ کیتے پاروں جانی خطرے توں دوچار ہو گئے۔ اپنے جانوراں نوں چران لئی ''دو تین'' دیاں چراگاہواں وچ جاندے سن۔ اک دن جدوں یوسف علیہ السلام اوہناں دے قابو آ گئے فیر اوہناں نوں جانوں مارن دی صلاح کردے نیں تے فیر اک بھرا ''روبن'' نے جانوں مارن دی تھاں ''زندہ کھوہ وچ سُٹن'' دی تجویز پیش کیتی جیہڑی قبولی گئی:

یوسف دوروں اکلا جاں اُہناں ڈِٹھا قتل کرن نوں ہوئے تیار سائیں
کوئی آکھدا خواب بتان والا اُہنوں ماریئے ٹھیسے مار سائیں
کوئی آکھدا ماریئے ایس تائیں کوئی آکھدا کرو نہ وار سائیں
آکھن اِہ فریب لیساں گیا اوس نوں پاڑ کھپاڑ سائیں (9)

بھرا ''روبن'' دی صلاح مطابق یوسف علیہ السلام کولوں بچاویں طریق نال چھٹکارا حاصل کر لیا گیا:

روبن سوچدے نال وچار کیتی آکھے گل تاں کوئی بنا دیئے
بھراؤ منڈے نوں ماریئے مول ناہیں اُتھے کھوہ دے وچ پا دیئے
اصل گل نہ روبن دی مول تاڑی اوسدی رمزی اُہنوں بچا دیئے
عقل نال صلاح اون اِہ وتی یوسف خونیاں کولوں چھڑا دیئے (10)

حضرت ابراہیم علیہ السلام دے پوتے تے اسحاق علیہ السلام دے بیٹے یعقوب علیہ السلام (اسرائیل) حضرت یوسف علیہ السلام دے والد سن تے ایہ خاندان تے نسل اسرائیلی اکھواندی سی جدکہ حضرت اسماعیل علیہ السلام دی اولاد اسمٰعیلی آکھواندی اے۔ نبی آخرالزماں حضرت محمد ﷺ اسماعیلیاں وچوں پیدا ہوئے ایس لئی بنی اسرائیل اوہناں نال وتھ رکھن پاروں اپنے آپ نوں اُچا تے سُچا سمجھدے سن اوہ خدا تعالیٰ دی نیڑتا تے دائمی رضا حاصل کرن دے دعویدار سن۔ ایسے لئی کتاب مقدس (بائبل) وچ حضرت یوسف علیہ السلام دا اسماعیلی سوداگراں جیہڑے جلعادوں (11) آئے سن دے ہتھ ویچے جان دا ذکر ملدا اے۔ انج وی لگدا اے ایہ ناخوشگوار کم اسماعیلیاں دے ہتھوں کروا کے اوہناں نوں ''انسان فروشی'' دا ٹھپہ لگوانا اصل مقصد سی۔ بہرحال بھراواں یوسف علیہ السلام نوں کھوہ سُٹیا تے اینے وچ اُوہدا کُرتا اُتار کے رکھ لیا تے روٹی کھان بہہ گئے۔ ''یوسف علیہ السلام نوں اسماعیلیاں دے ہتھ ویچن'' سرناویں ہیٹھ لکھدے نیں:

ایک قافلہ آیا سوداگراں دا جلعادوں کرکے دھائیاں نی
بوریاں اُوٹھاں تے لد کے اوہناں چیزاں دیس بدیس پائیاں نی
مُر روغن بلسان تے دار چینی بھر بوریاں اُوٹھاں تے پائیاں نی
دوروں ویکھ یہودا پکار آکھے ڈاراں اُوٹھاں دیاں لوآئیاں نی
اُوٹھاں والیاں دے ہتھیں ویچ دیئے اِہ گلاں دل میرے وچ آئیاں نی
کڈھ کھوہ وچوں یوسف ویچیو نے کھادا ترس نہ مول ایہناں بھائیاں نی
ویہاں روپیاں تے یوسف نوں ویچیا نے اونہاں کیتیاں بے پروائیاں نی
صادق بھائی تے ظلم کمائیو نے لکھ یوسف ویندا دوہائیاں نی(12)

ایس توں بعد بھرا اک لیلا (بھیڈ دا بچہ) ذبح کر کے اوہدے خون وچ یوسف علیہ السلام دا کرتہ ڈبو کے اپنے باپ کول لیجاندے نیں تے بہانہ کر دے نیں پئی یوسف نوں بگھیاڑ کھا گیا اے۔حضرت یعقوب علیہ السلام دی ذہنی کیفیت تے جسمانی حالت بیان کریاں شاعر کمال دی منظر نگاری کردا اے:

بھائیاں اِہ بہہ کے تجویز کیتی کوئی مکر فریب بنایئے جی
ساڈے باپ نوں خبر نہ مول پہنچے کسے لیلے تے چُھری چلایئے جی
لہو بھیڈ دے بچے دا اسیں لے کُرتا یوسف دا وچ ڈُبایئے جی
اُوہنوں خون دے وچ ڈوبا لئیے گھر باپ نوں جا وکھایئے جی

مشورہ کر کے فوراً عمل وی کرلیندے نیں تے بھیڈ دے لیلے نوں ذبح کر کے خون حاصل کر کے کُرتہ ڈوب لینڈے نیں:

لیا بھیڈ دے لیلے دا خون بھائیاں کُرتا یوسف دا وچ ڈوباوندے جی
ہنجو کڈھ کے سِراں تے پا گھٹا گھر باپ نوں آ وکھاوندے جی
یوسف پاڑ کے بگھیاڑ کھادا ڈاہڈا جھوٹ طوفان بناوندے جی
کُرتا یوسف دا خون دے نال ڈبا اسیں بیلیوں لبھ لیاوندے جی(13)

حضرت یعقوب علیہ السلام نے جدوں حضرت یوسف علیہ السلام دا کرتہ خون وچ لبڑیا ویکھیا تے غماں دے پہاڑ ٹٹ پئے پدری جذبے تے سدھراں خونو خون ہو گئیاں۔انتاں دے رنج تے غم نال آکھن تے مجبور ہو گئے۔

کُرتا ویکھ یعقوب نوں ڈوب پیندے رو رو آکھدا یوسفا مار گئیوں
پتہ ہوندا تاں نہ گھلدا میں کسے گرگ دا ہو شکار گئیوں
روٹی ویلے دا پتہ نہ مول مینوں تیر سینے دے وچ توں مار گئیوں
پرت آوندوں یوسفا پھر مینتھے اتے دس کے نہ بیٹا سار گئیوں
لقمہ جا بگھیاڑ دا توں ہویوں مینوں غم دے نال نکھار گئیوں
صادق زخم کلیجے دے وچ لگے مینوں دے ہجر والا آزار گئیوں(14)

مولوی غلام رسول (ہوشیار پوری) اپنے قصہ یوسف المشہور ''احسن القصص یا یوسف زلیخا'' وچ حضرت یعقوب دے درد وغم دی تفصیل لکھدیاں جذبات نگاری دا بہترین مرقع پیش کر دے نیں:

اے فرزندو وچ تہاڈے یوسف دِسدا ناہیں
گیا کتھے، مُڑ پھر کد ملسی، روندیاں کر کر آہیں(15)

اسیں ویکھنے آں پئی منشی صادق ہوراں دے تحت الشعور وچ کسے نہ کسے طرح مسلمان

شاعراں دی لکھی ہوئی ''یوسف زلیخا'' ضرور موجود سی اگر چہ اُوہناں اپنے قصے دی نیہہ بائیبل یا کتاب مقدس اُتے ای رکھی سی نالے کردار تے واقعات ایکن لگیاں مسیحی پچھوکڑ تے جانکاری توں مکھ نہیں بھنوایا لیکن انداز اظہار یعنی دُعائیہ، التجائیہ تے حمدیہ مسلمان شاعراں بارا ای رکھیا اے۔ ایس دے نال نال سوز تے درد دی روایت وی اوہوا ای اختیار کیتی اے۔

جان توں ودھ پیارے تے دل موہ لین والے، قول تے عمل نال شنگارے پتر دی جدائی نے باپ دے کلیجے نوں ڈھ دتا۔ ایس دکھ نے دُنیا دے سارے سُکھ بھلا دِتے یعقوب دے ورلاپ نظماندیاں منشی سردار ہوراں کمال دی تصویر کشی کیتی اے:

نت ویکھناں یوسفا راہ تیرا کد بیلیوں آویں ولدار بیٹا
کہڑے راہ گیوں کیہڑی ول گیوں کد ملینگا دس غمخوار بیٹا
چھڈ روندیاں تے کرلاندیاں نوں لمبے پندھ دا ٹھوئی لار بیٹا
ساری عمر دا روگ لا گیوں میرے جی نوں نہ قرار بیٹا
رو رو نیر سُکّا میری اکھیاں دا میری سار لئیں ایک وار بیٹا
ملک الموت دے لارے تے بیٹھ رہنا صدقہ جان ہے نہیں انکار بیٹا(16)

اودھر قافلے والے مصر اپڑ جاندے نیں۔ یوسف غلام بنا کے مصر دے بازاراں وچ ویچن لئی لیاندا گیا شاہ مصر دا قریبی مصاحب ''فوطیفار'' خریدار بن کے ساہمنے آؤندا اے:

یوسف بیٹا یعقوب دا مصر اندر وانگوں بردیاں پیا وکاؤندا ای
فوطیفار یوسف تائیں مُل لیکے روکڑ ہتھ سوداگراں پاؤندا ای
یوسف ٹہل کردا فوطیفار سندی نال خوشی دے کم چلاؤندا ای
فوطیفار آکھے چھڈ ٹہل یوسف میرے جیو نہ چنگا اِہ بھاؤندا ای
گھر بار دا توں مختار ہوویں فوطیفار اِہ گل سناؤندا ای
گھر مال متاع سبھ ہتھ تیرے فوطیفار اِہ کم بتاؤندا ای(17)

صادق ہوراں مطابق یوسف علیہ السلام فوطیفار دا ملازم بن کے اوہدے گھر وچ رہنا شروع کر دیندے نیں۔ یوسف دا بے پناہ حسن و جمال جتھے ویکھن والیاں نوں گرویدہ کر لیندا سی اوتھے ایہ خوبی اوہناں لئی امتاں دی آزمائشاں تے مشکلاں دا کارن بن گئی۔ فوطیفار دی بیوی جہدا ناں توریت تے بائیبل دے حوالے نال زلیخا ساہمنے آندا اے ایس حوالے نال ڈاکٹر حفیظ احمد اپنے وچار سانجھے کردے نیں:

''قرآن حکیم دیاں مفسراں نے توریت تے بائیبل دی مدد نال ایس نوں زلیخا آکھیا اے تے ایس لحاظ نال ای اپنے بیان نوں تقویت دتی اے۔''(18)

فوطیفار دی بیوی (زلیخا) یوسف علیہ السلام تے عاشق ہو جاندی اے۔ صادق ہوراں دو جے قصہ گو حضرات وانگن اوہدا ناں لکھن دی تھاں صرف فوطیفار دی ''بیوی'' دا ذکر کیتا اے۔ ایہ عورت اظہار محبت توں بعد یوسف علیہ السلام ولوں خوش کن ردعمل دی چاہیوان سی۔ جذبات نگاری دا انداز ویکھن یوگ اے:

فوطیفار دی رن کپتری سی سوہنا ویکھ یوسف بے حال ہوئی
سینہ اگ فراق نے تایا سوصورت یوسف دی ویکھ نڈھال ہوئی
سکھ چین دین رین نہ مول اُہنوں بناں ڈٹھیاں جان و بال ہوئی
آکھے یوسفا پہنچ تے آ میری تیرے نال ہے جان و حال ہوئی
جیکر نہ آویں یوسف پہنچ اُتے میری زندگی خواب خیال ہوئی
صادق صدق محا ایس رن دا جے اُہدی زندگی ہن محال ہوئی[19]

یوسف علیہ السلام نیک گھرانے دا نیک تے شرم حیا والا گبھرو سی۔ اوس نے عورت دے ملاپ وصال دی بینتی نوں ٹھکرا چھڈیا اوس اپنے آقا تے گھرانے دے سربراہ دی عزت تے امانت وچ خیانت توں انکار کر دتا:

یوسف آکھدا دے جواب اُہنوں ایڈا پاپ اپرادھ نہ مول کریئے
ایڈی وڈی بد ذاتی میں کیوں کرساں ایسی گل تے کدی نہ کن دھریئے
ایسی بدی دا کم نہ مول کریئے بچے رب قہار تھوں نت ڈریئے
کر کے کار شیطان دے صادقا اوئے کیوں اینویں ان آئی دی موت مریئے[20]

آخر اوہ ویلا وی آیا جدوں اندر دے جذبے دے سیک تے ہجر دی اگ دی شدت ہتھوں مجبور ہو کے مکر وفریب تے حرص وہوس وچ مبتلا عورت دی جسمانی کوشش نوں ٹھکرا کے یوسف علیہ السلام اگے بھج نٹھے تا کہ اوہناں دا پاک دامن داغدار نہ ہو جائے:

من عورت دے جوسی آکھ دتا یوسف اکھیاں مول نہ چاوندا اے
پلا اوس نے یوسف دا پکڑ لیتا پر اوہ زور کر کے نکل جاوندا اے
ہتھ چھڈ لیڑا آپ نس جاندا جویں واہروا اگے چور جاوندا اے
جہدی رب دے ہتھ وچ لج ہووے اُہنوں صادقا رب بچاوندا اے[21]

یوسف جہڑا گھروں بے گھر تے غربتاں دا ماریا ہویا سی اوس صرف اپنے رب توں ای سارے حالات پیش کر کے بچا دی عرضوئی کیتی۔ مسافرت دی غربت تے مسکینی وچ سوائے رب دے کون کم آوندا اے:

یوسف کرے دُعا خدا کولوں توئیں عاصیاں دا مددگار سائیں
میں تاں ماریا ہاں وچھوڑیاں دا کوئی نہیں میرا غمخوار سائیں
ساک انگ نہیں کوئی سنگ میرے مینوں باپ دتا وسار سائیں
واہ وا بے پرواہیاں تیریاں نی کیہڑے حال میں کراں اظہار سائیں(22)

قصے دے کرداراں تے واقعات دا ذکر کر کے بعض شاعر''مقولہ شاعر'' دے سرناویں ہیٹھ اپنے لفظاں وچ دانش تے حکمت، نصیحت تے سمجھاوَنی دیاں گلاں لکھ کے قاری نوں اگوائی دین دا سر بندھ کردے نیں۔ منشی صادق ہوراں وی ایس گل نوں متھے ساہمنے رکھیا اے۔

مقولہ شاعر:

ایس سرناویں ہیٹھ وارث شاہ قصے توں ہٹ کے اپنے ولوں دانش تے حکمت دا کوئی نکتہ بیان کردے نیں۔ ایسے روایت نوں نبھاوَندیاں منشی سردار ہوریں''شاعر دا مقولہ'' لکھ کے عورتاں دی نفسیات تے اوہناں دے کھیکھن بیان کر کے نسوانی جذبات واحساسات دا من کھچواں بیان کردے نیں:

توبہ تائب زنانیاں ڈاہڈیاں تھوں جھوٹی بات نوں سرے چڑھاوندیاں نی
رتی گل بیان پہاڑ جیڈی پکھی ندی وگاء رڑہاندیاں نی
ہیرو دیس دے سر تے پا جادو تھیلے نبی دا سر کٹواندیاں نی
سلیمان دی عقل تے پا پردہ دل رب دی طرفوں ہٹاوَندیاں نی
سلیمان سی دانشی جگ اندر اوہدی دانش نوں خاک رُلاندیاں نی(23)

حضرت یوسف دا سفنیاں دی تعبیر دسن دی مہارت رکھنا:

صادق ہوری حالات دی منظر کشی کرن وچ ڈاہڈا کمال رکھدے نیں۔ اوہناں ہر واقعہ نوں ڈاہڈے ڈونگھے مشاہدے تے اُچ پدھر دے بیانیے نال الیکیا اے پئی امیجری سحر تے اپڑی محسوس ہُندی اے۔ ہر منظر اکھاں اگے نچن لگ پیندا اے۔ ایہدے لئی کجھ مناظر پیش کیتے جاندے نیں۔

کتاب مقدس وچ ایس بارے بیان اے:

''تب سردار ساقی نے اپنا خواب یوسف سے بیان کیا اس نے کہا میں نے خواب دیکھا کہ انگور کی بیل میرے ساہمنے ہے اور اس بیل میں تین شاخیں ہیں اور ایسا دکھائی دیا کہ اس میں کلیاں لگیں اور پھول آئے اور اس کے سب گچھوں میں پکے پکے انگور لگے اور فرعون کا پیالہ میرے ہاتھ میں ہے اور میں نے ان انگوروں کو لے کر فرعون کے پیالہ میں نچوڑا اور وہ پیالہ میں نے فرعون کے ہاتھ میں دے دیا۔''(24)

بادشاہ دے ساقی نوں سفنا آونا:

ساقی ادب تعظیم دے نال بہکے سفنا یوسف نوں آکھ سناؤندا جی
بوٹا داکھدا ویکھیا خواب اندر غوطے جی اِہ ویکھ کے کھاوندا جی
دانے داکھ دے رس بھجے میرے جی خیال اِہ آوندا جی
بھر کے جام ایک رس نچوڑ کے جی شاہ مصر نوں میں پلاوندا جی
یوسف ساقی نوں دے جواب آکھے تیجے دن شاہ مصر بلاوندا جی
اُہدی سال گرہ دا دن یارا شاہ خوش ہو تینوں سداوندا جی(25)

ایسے طرح بادشاہ دے نانبائی نوں وی سفنا آوندا اے:

نانبائی آکھے خواب ہے مینوں بھی رات آئی جیو وسدیاں غوطے کھاوندا ئے
دھرے ترن چھابے سر تے روٹیاں دے کھانا بادشاہ لئی لیاؤندائے
چھابے اُتلے وچ ہے سب کھانا میرے سر تے خوب سہاؤندائے
اِلّاں مار جھپٹے لے جان گوشت اُتے کھاندیاں نوں مزہ آؤندائے
نانبائی نوں یوسف جواب دیوے تینوں شاہ فرعون بلاؤندائے
تیرا سر دھڑوں وکھ کر دیسی ایک رُکھ دے نال لمکاؤندائے(26)

ایہناں سفنیاں دیاں تعبیراں یوسف نے دسیاں تے اوہ حرف بحرف پوریاں ہوئیاں تے ایس توں بعد شاعر شاہ مصر دے سفنیاں بارے بیان کرواے:

شاہ فرعون دا پہلا سفنا:

دوجے سال دا جدوں اخیر ہویا آیا خواب بادشاہ مصر تائیں
کنڈھے کھلا دریا دے ویکھدائی ایتویں نکل آیاں وچوں بہت گائیں
موٹی تازیاں سوہنیاں گائیاں نی باہر نکل دریا تھوں چرن سائیں
مگروں ماڑیاں نکلیاں ست گائیاں چرن لگ پیاں اوہ بھی اوس تھائیں
لسی ماڑیاں کھانگڑاں اِہ گائیاں موٹی تازیاں نوں اِہ جان کھائیں
صادق جاگ کے شاہ دوبار ستا ویکھن لگ پیا دوجی خواب سائیں(27)

دوجا سفنا:

لگے ست سٹے اک ناڑ اُتے بھرے نال اوہ کنک دے دانیاندے
مگروں اُنہاندے ست پھیر ہور نکلے جیہڑے سکے سے وانگ نمانیاندے

سکے کھا گئے تازے سٹیاں نوں اِہ تاں کھیڈ جے ربّ دے بھانیاں دے
دِنیں اٹھدیاں ہوش حواس اُڈّے قاصد گھلدا کول سیانیاں دے(28)

بادشاہ فرعون دے سبھ نجومی تے رمال ہور دانے سیانے بے وس ہو گئے ایتھے ساقی نوں یوسف دی یاد آوندی اے جیس اوہنوں اپنا ذکر بادشاہ اگے کرن لئی پرِیا سی۔پر اوہ بادشاہ دے دربار دیاں ذمہ داریاں پوریاں کرن تے نبھاؤن دیاں رُجھاں وچ بھل گیا سی۔ایتھے اوہنوں یوسف دی یاد آؤندی اے آخر بادشاہ نوں صلاح دیندا اے پئی قید خانے وچوں یوسف نوں سداؤ:

تد ساقی نوں یوسف جے یاد آیا آکھے شاہ نوں یوسف بُلا لیئے
اُہناں خواباں دا انت بتا دیوے جھٹ جیل تھوں اُہنوں سدا لیئے
شاہ مصر نوں یوسف صلاح دَسے کوئی عقل وچ مرد ہوشیار ہووے
دھرتی مصر دی وچ اُہ پھر نکلے بناں ایسدے ہور نہ کار ہووے
شاہ مصر آکھے توئیں عقل والا تیرے جیہا نہ ہور مختار ہووے
صادق یوسف دے وچ سی رُوح اللہ اُہدے جیہا نہ کوئی ہشیار ہووے(29)

یوسف دی سیانف تے دانش اتوں بے مثال حسن تے رعب داب پاروں بادشاہ مرعوب ہو گیا ایس اپنا خاص مختار بنان دا اعلان کر دتا:

دتی بادشاہ یوسف نوں چھاپ اپنی نالے شاہی پوشاک پہنا بیلی
ڈونڈی پھیر دتی سارے شہر اندر اُہدا نام جہان پناہ بیلی
کاہن مصر دے دی اسناتھ بیٹی اُہدے نال کیتا اُہدا ویاہ بیلی
بڑی شان دے نال اِہ رہن لگے چنگا اُہناں دا ہویا نباہ بیلی
افرائیم منسّی دوپُت سوہنے کیتے اُہناں نوں ربّ عطا بیلی
جویں باپ سوہنا تویں پت سوہنے اک تھوں ایک سی ماہ لقا بیلی(30)

اودھر یوسف علیہ السلام تخت تے بیٹھدے نیں ایدھر کنعان وچ قحط پے جاندا اے۔یعقوبؑ دا خانوادہ غربت تے بھکھ توں لاچار ہو جاندا اے۔دس پیندی اے پئی مصر وچ غلّہ وافر اے ایس لئی بھرا اوتھے اپڑ جاندے نیں تے یوسف علیہ السلام دے دربار وچ پیش ہندے نیں:

پہلے جھک دعا سلام آکھن مگروں کال دا دُکھ سناؤندے جی
یاد یوسف نوں آئے نے اِہ سُفنے جیہڑے ایس نوں مصر پچاؤندے جی
نظر مار اگو اساں تاڑ لیا اِہ تاں خیر دے نال نہ آؤندے جی
کے مار تے آئے ضرور تسیں کدوں چور ساتھوں نسکے جاوندے جی

ہتھ بنھ کے عرض گزاریو نے اسیں دانے خریدنے آؤندے جی
آکھن ویس کنعان ہے وطن ساڈا چا کر چل اُتھوں ایتھے آؤندے جی
اسیں پُت باراں اکو باپ دے ہاں جہڑے نبی یعقوب سداؤندے جی
اسرائیل مشہور کنعان اندر اُہدے حکم کارن اسیں آؤندے جی(31)

جدوں باراں بھراواں دا ذکر کیتا تے آئے صرف دس تن ایس لئی جواز پیش کرن لئی آکھدے نیں پئی چھوٹا باپ کول چھڈ آئے آں ۔ یوسف علیہ السلام آکھیا چھوٹا وی نال لیکے آؤ تے ایہدی گارنٹی لئی ایک بھرا نوں مصر وچ ڈک لیندے نیں ۔ ایسے وچ بھراواں نوں بھرا یوسف یاد آجاندا اے ۔ سارے آپس وچ عبرانی زبان وچ گل کتھ کردے نیں تے یوسف ساری گل سمجھدے نیں پر مونہوں کجھ نہیں بولدے سگوں نکرے بہہ کے اتھر کیرلیندے نیں ۔ بھراواں نوں اپنیاں زیادتیاں یاد آندیاں نیں ۔ روبن ہر کھ نال کہندا اے پئی میں تہانوں موڑدا ساں کہ زیادتی نہ کرو ۔ اخیر اوہناں نوں ایک بھرا اوتھے چھڈ کے واپس کنعان جانا پیندا اے ۔ دوبارہ غلّہ لین لئی تیاری کردے نیں تے پیو نوں آکھدے نیں پئی نکے بھرا بنیامین نوں وی نال گھل دیو والد انکار کردے نیں روبن یقین دہانی کرواندا اے ۔ کال ہتھوں مجبور ہو کے یعقوب آخر راضی ہو جاندے نیں پتراں نوں آکھدے نیں پئی کنعان دے پھلاں دیاں ڈالیاں، روغن بلسان، شہد، پستہ، مُر تے بادام نال لے جاؤ نال غلّے دی قیمت وی لے جاؤ دعائے خیر کر کے پتراں نوں ودیا کر دیندے نیں ۔ ادھر یوسف علیہ السلام نوں بھراواں دی کھچ تے اُڈیک لگی ہوئی اے بھراواں دا یوسف دے ساہمنے آون دا منظر، منظر نگاری دی سلکھنی ونگی اے:

یوسف آیا تاں نیوں کے کرن سجدہ نالے نذر نیاز گزاریاں جے
یوسف باپ دا حال احوال پچھے گلاں پُچھ کے سوچ وچاریاں جے
بنیامین وَل نظر اٹھا ویکھے آکھے اِہ ہے جہدی انتظاریاں جے
آکھے تیرے تے سائیں دا رحم ہووے سدا رحمتاں اُہدیاں بھاریاں جے(32)

یوسف نے غلہ وی دتا تے قیمت وی نہ لئی پر غلہ دین توں بعد حضرت یوسف علیہ السلام نے داروغے نوں آکھ کے پیالہ بنیامین دے بورے وچ رکھوا دتا ۔ ساریاں نوں شک دی بنا اُتے روک کے تلاشی لئی ۔ اوہدے نتیجے وچ بنیامین نوں اپنے کول روک لیا ۔ سارے بھرا اکٹھے ہو کے یوسف علیہ السلام کول آئے ۔ ہن یوسف نے اپنا آپ ظاہر کر دتا سارے بھرا پریشان تے فیر ڈاہڈے شرمندہ ہو گئے ۔ ایتھے شاعر دی منظر کشی کمال تے اپڑ جاندی اے:

یارو یوسف دا جی پھیر بھر آیا رو رو آکھدا میریو بھائیو اوئے
میں تاں یوسف تہاڈڑا ہاں بھائی میرے ول دھیان تاں پائیو اوئے

میرا باپ ہے جیوندا اجے توڑی مینوں اوسدی خبر سنائیو اوئے
نیڑے آن کے گلے تاں ملو مینوں ٹھنڈاں وچ کلیجڑے پائیو اوئے
مینوں ویچیا ہتھ سوداگراں دے ویلا اُہ ہن یاد کرائیو اوئے
ہکے بکے ہو کھلے کیوں ملو مینوں غم جیو دے وچ نہ لائیو اوئے(33)

☆

میرے باپ نوں جائیکے اِہ آکھو مینوں آنکے گلے ہن لائیو اوئے
گئی مدتاں گزر وچھڑیاں نوں آ کے داغ وراگ مِٹائیو اوئے
دھرتی جشن دی وَسن نوں میں ویہاں کل ٹبر نوں ایتھے لیائیو اوئے
گائیاں بکریاں دے وگ نال سبھے ایتھے لیا کے ڈیرے جمائیو اوئے(34)

سارے بھرا واپس جا کے باپ یعقوب نوں سارا ماجرا سناؤندے نیں۔ باپ نوں وچھڑے پتر دے ملن دی بہت خوشی ہندی اے۔ اوہ مصر جان لئی تیار ہو جاندے نیں سارا سامان تے کل کوڑما گڈیاں تے بٹھا کے اوتھے اپڑ دے نیں۔ یوسف باپ نوں اگل وانڈی ہو کے جی آیاں نوں آکھدا اے:

اسرائیل کنعان تھیں سفر کر کے بیرسبع دے وچ ہن آؤندائی
اپنے باپ اسحاق دے ربّ اگے اوتھے آن کے نذر چڑھاؤندائی
اگل وانڈی باپ دے ملن کارن گڈی تیار کر کے یوسف آؤندا جے
دھرتی جشن دی نوں یوسف آیائے آکھ آ سلام بلاؤندا جے
چھاتی لاکے رووے یعقوب کھلا دلوں حرص جہان بھلاؤندا جے
اُہ تاں یوسف نوں سی دِلوں بھُلا بیٹھا دلوں گرگ دے منہ چڑھاؤندا جے
مساں مساں میں ویکھیا مکھ تیرا یوسف آخری میل ہو جاؤندا جے
گور ملن دی تیری اُمید رکھی ربّ سفنے دے وچ ملاؤندا جے
بیٹا ہن میں خوشی دے نال مرساں رب خوشی تھیں مینوں بلاؤندا جے
اِہ دُنیا جہان ہرافانی بندہ چھڈ خزانڑے جاؤندا جے(35)

حضرت یعقوب کجھ وقت گزار کے بیمار ہو جاندے نیں تے فیر فوت ہو جاندے نیں مرن توں پہلاں کنعان وچ دفن کرن لئی وصیت کر دے نیں:

بیٹے سد یعقوب نے پاس لئے آکھے سنو نصیحتاں میریاں نی
آون والے دناں دی گل دسے اتے دسدا گلاں چنگیریاں نی
برکت اون وتی ہر ایک تائیں ہور دسیاں گلاں بتیریاں نی

مُڑ پاس یہودا بلایو سوُہن آخری گلاں اِہ میریاں نی
جھڑیاں برکتاں ہن میں دیاں تینوں سارے بھائیاں تھوں چوکھیریاں نی
سر نہ اُٹھاوَنی بھائی تیرے سدا کرن غلامیاں تیریاں نی
رُسّی ہتھ تیرے بخت تخت سبھو یاد رکھیں اِہ گلاں اچیریاں نی
تیرے ہتھوں نہ جائیگا راج ہرگز جد تیک سیلودیاں پھیریاں نی (36)

☆

مینوں باپ دادے وچ جا دبّیں جتھے اُہناں دیاں یوسفا ڈھیریاں نی
ابراہیم تے سرہ دبائے جتھے اوتھے کھڑیں تے کریں نہ دیریاں نی
باپ اسحاق تے ربقہ دبائے جتھے اوتھے لے چلیں نال دلیریاں نی
سو اس حضرت یعقوب نے دے دتے واگاں ربّ ول اُہناں نے پھیریاں نی[37]

ایس توں بعد صفحہ 36, 37 اُتے حضرت یعقوب دی لوتھ وچ طبیباں دا مصالحہ تے خوشبوآں بھر دتیاں تے یعقوب دا جنازہ کنعان ول لجایا گیا۔ بھرا حضرت یوسف یوسف توں ڈاہڈے شرمندہ تے خوفزدہ نیں تے صدق دل نال معافی منگدے نیں تے حضرت یوسف علیہ السلام سبھناں نوں معاف کر دیندے نیں:

قرآن مجید وچ ذکر انج آوندا اے:

قَالَ لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ یَغْفِرُ اللّٰہُ لَکُمْ وَھُوَ اَرْحَمُ الرّٰحِمِیْنَ ۔ [38]

تے کتاب مقدس (بائبل) وچ بیان ایس طرح اے:

''اور اس بات سے کہ تم نے مجھے بیچ کر یہاں پہنچوایا نہ تو غمگین ہو اور نہ اپنے دل میں پریشان ہو کیونکہ خدا نے جانوں کو بچانے کے لیے مجھے تم سے آگے بھیجا۔''[39]

دلوں داغ تقصیر دادھو بیٹھے جویں عاصیاں نوں یسوع دھوندا جے
مٹھے سخن بولے یوسف نال بھائیاں نال مٹھی زبان سمجھاوندا اے
تساڈی نسل نوں پال ساں رکھ مصرے تہانوں لاں سنبھال فرماوندا اے
کسے طرح دا غم نہ کرو صادق یوسف بھائیاں نوں سناؤندا اے[40]

جدوں یعقوب علیہ السلام دُنیا توں رُخصت ہوئے یوسف علیہ السلام بھراواں اُتے شفقتاں تے مہربانیاں دا چھترتان دِتا اوس پورے خانوادے دی دیکھ بھال نوں اپنا شعار بنا لیا تے نال مصر دی حکمرانی وی جاری رہی اوڑک یوسف علیہ السلام دا آخری ویلا وی آ گیا۔ تھلّے دتے شعری ٹکڑے وچ منظر نگاری، جذبات نگاری دا اپنے نویکلے تے سلکھنے اسلوب وچ اظہار کردے نیں:

ویلا یوسف دا ڈھکے نزدیک آیا واگاں شہر خوشاں نوں پھیریاں نی
یوسف بھائیاں نوں کول سد آکھے سنو آخری گلاں ایہ میریاں نی
میریاں ہڈیاں نال لے جاؤنا جے اوس دیس کرو جد پھیریاں نی
ورہے اکسودس دا جد ہویا ملک الموت نے پائیاں پھیریاں نی
ساس چھڈے اخیروں گل کر کے چھٹیاں مصر دیوچ ہنیریاں نی
پیا مصر اندر یارو واویلا سب ٹٹیاں آن دلیریاں نی
لاش بھر خوشبو صندوق رکھی بھائی روندڑے کل چوفیریاں نی
والی ملک دا اج وداع ہویا کوناں غماں نے آن کے گھیریاں نی(41)

منشی صادق ہوراں اپنے قصے دے آخر وچ واقعہ یوسف علیہ السلام نوں بیانن دا کارن تے سبب بیان کر دیاں پڑھن والیاں نوں دس پائی اے پئی اوہناں پنجابی زبان وچ چالو روایت نوں اپنایا اے اوس دے نال روانی، سادگی تے اختصار نوں کھ سامنے رکھ کے بڑا جامع تے اثر انگیز بنا چھڈیا او تھے ایہ قصہ نظماندیاں اپنے مسیحی مذہب دیاں تعلیمات نوں وی سامنے رکھیا اے:

قصے یوسف دے نال سی غرض مینوں کیتا بحر پنجابی روان میاں
جویں وچ کلام ہے بیان کیتا مہربان ہو کرو دھیان میاں

جو کجھ دُکھ سے یوسف دے سب دسّے پڑھ ویکھ لےتوں بیان میاں
سردار صادق دا قول نہ جھوٹھ ہوسی پڑھن والڑے نہ اُکتان میاں(42)

آخر وچ مصنف ربّ اگے دُعا تے فریاد کردے نیں:

ودھ حرف جے بھل میں لکھ بیٹھا توئیں ہیں غفار ستار سائیں
میرے عاصی دے اُتے توں رحم کر دے ڈِگا در تیرے گنہگار سائیں
سب عاصیاں نوں توئیں پار لاویں چاہڑ فضل دے بیڑے غفار سائیں
اوگن ہاری دا بیڑہ وہن پیا لائیں پار سائیں لائیں پار سائیں
مینوں بخش خطا جو ہوئی میتھوں معافی منگنے دا طلب گار سائیں
سمجھ والڑا دل توں دے مینوں دُعا صادق دی تیرے دربار سائیں(43)

فیر مصنف اپنے پنڈ تے تالیف کرن دا سال بیان کردے نیں تے وارث شاہ دی پیروی وچ ہوبہو اوسے رنگ ڈھنگ نال گل کردے نظر آندے نیں:

کوٹ بیگم دا جہڑا مشہور یارو اتھے بیٹھ رسالے نوں جوڑیا میں
لکھاں نال پریت دے بیٹھ گوشے کیتا یاراں نال سخن نہ توڑیا میں
اٹھی سو اٹھاراں تے کیم مارچ شروع جد رسالے دا نوریا میں
تجے ماہ وچ آن اخیر ہویا ہر گز لکھن تھیں مُنہ نہ موڑیا میں
کل جگ نوں اِہ خوشبو دیوے قِصہ پھلاں دی لڑی دا جوڑیا میں
قِصے شاعران یوسف دے بہت لکھے صادق چھوٹا رسالہ جا جوڑیا میں[44]

ایس توں پہلاں وارث شاہ ہوراں اپنی ہیر لکھن لگیاں ایسے طرح دا انداز بیان اختیار کیتا سی:

حکم من کے سجناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا نواں پھل گلاب دا توڑیا اے[45]

اسیں ویکھ سکدے آں پئی کس طرح وارث ''پھل گلاب دا توڑیا اے'' تے منشی صادق ہوراں ''قصہ پھلاں دی لڑی دا جوڑیا میں'' آکھ کے نہ صرف روایت نبھائی سگوں بیان تے اظہار وچ وکھراپے دا بے مثال نمونہ پیش کردا اے۔

اکھان تے ضرب المثلاں دا ورتارا:

سید وارث شاہ دی ہیر وانگن صادق ہوراں دی شاعری وچ وی کئی مصرعے اکھاناں دا روپ اختیار کر جاندے نیں جیہڑے دانش تے حکمت دا نچوڑ بیان کردے نظر آوندے نیں:

تقوی رکھ توں صادقا اوس اُتے تیرے بچن دا جن سمیان کیتا ص:2
صادق مکر فریب بنا کر کے اصل گل اُتے پردہ پائیے جی ص:7
کر کے کار شیطان دے صادقا اوئے کیوں اینویں ان آئی دی موت مریئے ص: 11
جہدی ربّ دے ہتھ وچ لج ہووے اُہنوں صادقا ربّ بچاوندا اے ص: 11
پھل پان گے اپنی کیتیاں دے صادق جنہاں نے عیب کمایئے ص: 13
اِہ دُنیا جہان سرا فانی بندہ چھڈ خزانڑے جاوندا ہے ص: 33
صادق اُہناں تھوں بھیت کیہ رہے گجھا جیہڑے خاص خدا دے داس ہوئے ص: 14
میں تاں جاندا ہاں ایس جہان اُتوں صادق عمر دا سرد بازار ہویا ص: 34
میاں صادقا پانی دا بلبلا توں تیرے دم دی کیہ مجال پیارے ص: 36
صادق جنہاں دے دل ہے پاک رہندے وَیر اُہناں تھوں رہندا ئے دور بھائی ص: 37

صادق ہوری وی وارث شاہ وانگن لفظاں نوں وودھا گھٹا کے اک خاص طرح دا ترنم تے آہنگ پیدا کرن دا چارہ کردے نیں۔ ایس حوالے نال منشی صادق تے وارث شاہ دی لفظی بازی گری

دیاں مثالاں پیش کیتیاں جاندیاں نیں۔

صادق: کلیجڑے، غزانڑے، سینہوڑا، پڑھن والڑے، سمجھ والڑے، روندڑے، قبیلوا، تہاڈڑے اساڈڑے وغیرہ۔

وارث: اربیلوے، کلیجڑے، سوہنڈڑے، بنڈڑے، وسینڈڑا، ویلوے، مموڑے، کوڑے، ایسے طرح شاعر قافیہ چلن لگیاں عام ڈگر تے روایت توں ہٹ کے نت نویں لفظاں راہیں ون سونے تے مَن موہنے قافیے گھڑدے نیں۔ایس حوالے نال صادق تے وارث وچ بے پناہ مماثلت ملدی اے:

صادق: گھلائیں، جھپلائیں، وبلائیں۔

وارث: گھتائیں، پلٹائیں۔

منشی صادق ہوراں بعض ویلے کجھ لفظاں وچ وارث وانگن تبدیلیاں وی کیتیاں تاں جے شعری روانی تے آہنگ دا سمبندھ ساہمنے آئے:

کیاں رکتاں ساڈے تے کیتیاں نے، گلاں اِہ کرن ٹھٹھیاں نے
کدی پاک نہ ہون پلیتیاں نے، اُہنوں پرتیتیاں نے(46)

وارث شاہی بحر دی من موہنی ونگی پیش کرن دے نال نال اوسے انداز وچ کلام لکھن دا سبب تے مقصد بیان کردے نیں۔لگدا اے منشی صادق ہوراں وارث شاہی طریق نوں مکھ ساہمنے رکھیا سی۔

وارث: حکم من کے سجناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا میں۔(47)

صادق: مٹھا بوٹا جے پاک کلام ربدا اُہدے وچوں ایک پھل نواں توڑیا میں۔(48)

مختصراً ایہ عرض کیتا جاسکدا اے پئی جس طرح مسیحی قصہ گو جواہر داس نے داستان یوسف(49) لکھ کے مسیحی پچھوکڑ تے ٹھیٹھ پنجابی زبان وچ قصہ یوسف لکھیا بالکل اوسے طرح منشی سردار صادق ہوراں وی ایہوای انداز اختیار کیتا لیکن اوہناں وارث شاہی انداز تے بحر وچ اپنا قصہ یوسف نظمایا تے ایہ گل ذکر جوگ اے پئی صادق ہوراں دا قصہ اپنے انداز بیان، بے مثال کردار نگاری، من موہن والی منظر نگاری تے جذبات نگاری پاروں زیادہ پسند کیتا گیا۔ رسالہ یوسف وچ اک مختصر مگر چنگے قصے دیاں سبھ خوبیاں سراپا نگاری، منظر نگاری، ہجر وچھوڑے سوز تے درد دیاں گلاں ملدیاں نیں۔نعمتاں دا زوال تے دُنیا دا بے ثبات ہونا اک عام بول چال دی پنجابی زبان وچ بیان کیتا اے۔ایہ گل وکھری پئی ایہ قصہ صرف ایک واری 1923ء وچ 2000 دی تعداد تے اک آنہ قیمت مِتھ کے چھاپے چڑھیا جد کے داستان یوسف دو واری ہزاراں دی تعداد وچ چھپیا۔ مسیحی پڑھیاراں دے نال نال مسلماناں وی ایہنوں پڑھیا تے صلاحیا کیوں جے ایہدے وچوں ایک نبی اللہ دی محبت دے نال نال پنجابی زبان وادب دے مہان کوی سید وارث شاہ دی خوشبوئی وی لبھدی سی۔

حوالے تے حواشی:

* اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، GC یونیورسٹی، لاہور

1۔ قرآن مجید، سورہ یوسف آیت 3، رکوع 11، پارہ 12

2۔ شہباز ملک، ڈاکٹر۔ پنجابی کتابیات جلد اوّل (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء)
شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات جلد دوم (لاہور: پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر، 2015ء)

3۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف (لاہور: پنجاب ریلی جیس بک سوسائٹی، 1929ء)40۔

4۔ ایضاً 1

5۔ ایضاً

6۔ ایضاً 2

7۔ ایضاً

8۔ ایضاً

9۔ ایضاً 4

10۔ ایضاً 5

11۔ ''جلعا دیاں'' بارے کتاب مقدس وچ ذکر اے۔''اور وہ کھانا کھانے بیٹھے اور آنکھ اٹھائی تو دیکھا کہ اسمٰعیلیوں کا ایک قافلہ جلعاد سے آ رہا ہے اور گرم مصالحہ اور روغن بلسان اور مُر اونٹوں پہ لادے ہوئے مصر کو لیے جا رہا ہے۔ تب یہوداہ نے اپنے بھائیوں سے کہا کہ اگر ہم اپنے بھائی کو مار ڈالیں اور اس کا خون چھپائیں تو کیا نفع ہوگا اگر اسے اسمٰعیلیوں کے ہاتھ بیچ ڈالیں کہ ہمارا ہاتھ اس پر نہ اُٹھے کیونکہ وہ ہمارا بھائی اور ہمارا خون ہے اس کے بھائیوں نے اس کی بات من لی۔ یوسف بیچا جاتا ہے اور مصر کو لے جایا جاتا ہے۔''37(27,26,25)

12۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، 6۔

13۔ ایضاً 7

14۔ ایضاً 8

15۔ غلام رسول، مولوی۔ احسن القصص، قصہ یوسف زلیخا، ص:

16۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص: 8

17۔ ایضاً ص: 9

18۔ حفیظ احمد، ڈاکٹر، ''یادگار سعید (احسن القصص) تے اوہدا لکھاری (محمد سعید گوجر)''، ماہنامہ ''ورولے'' گجرات (جولائی/ اگست 2002ء) 17-22۔

19۔ (نوٹ: ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں پی ایچ ڈی دا مقالہ ''قصہ یوسف زلیخا دا تحقیقی وتنقیدی مطالعہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی، لاہور توں ڈگری حاصل کیتی)۔

20۔ سردار صادق، منشی۔رسالہ یوسف، ص: 10

21۔ ایضاً ص: 11

22۔ ایضاً

23۔ ایضاً ص: 13

24۔ کتاب مقدس یعنی پرانا اور نیا عہد نامہ (عہد عتیق اور عہد جدید)، (لاہور: پاکستان بائبل سوسائٹی، 2010ء) (11-9/40)

25۔ سردار صادق، منشی۔رسالہ یوسف، ص: 14-16

26۔ ایضاً ص: 16

27۔ ایضاً

28۔ ایضاً

29۔ ایضاً ص: 18-19

30۔ ایضاً ص: 19

31۔ ایضاً ص: 20

32۔ ایضاً ص: 27

33۔ ایضاً ص: 29

34۔ ایضاً ص: 30

35۔ ایضاً ص: 32-33

36۔ ایضاً ص: 35

37۔ ایضاً

38۔ قرآن مجید، سورہ یوسف، آیت 92، رکوع 4، پارہ 13

39۔ کتاب مقدس ''یوسف اپنے بھائیوں کو بتاتا ہے کہ میں کون ہوں۔'' 45(5)

40۔ سردار صادق، منشی۔رسالہ یوسف، ص: 37

41۔ ایضاً ص: 37-38

42۔ ایضاً ص:39

43۔ ایضاً

44۔ ایضاً ص:40

45۔ شریف صابر، محمد (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ (لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی محکمہ اطلاعات و ثقافت و سیاحت، حکومت پنجاب، 1986ء)3۔

46۔ سردار صادق، منشی۔رسالہ یوسف، ص:29

47۔ شریف صابر، محمد۔ہیر وارث شاہ، ص:3

48۔ سردار صادق، منشی۔رسالہ یوسف، ص:40

49۔ ایہہ داستان یوسف مشہور مسیحی شاعر جواہر داس دا منظوم پنجابی قصہ یوسف اے، جیہڑا پنجاب ریلجس بک سوسائٹی انارکلی لاہور دے پربندھ ہیٹھ پہلی واری 1905ء وچ اک ہزار تعداد وچ چھاپے چڑھیا ایہدے کل صفحے 24 سن تے دوجی وار 1929ء وچ 24 صفحیاں اُتے ہی دو ہزار دی تعداد وچ چھپیا۔

* ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

پنجابی دا ہمہ جہت شاعر: حافظ محمد عبدالمجید ☆

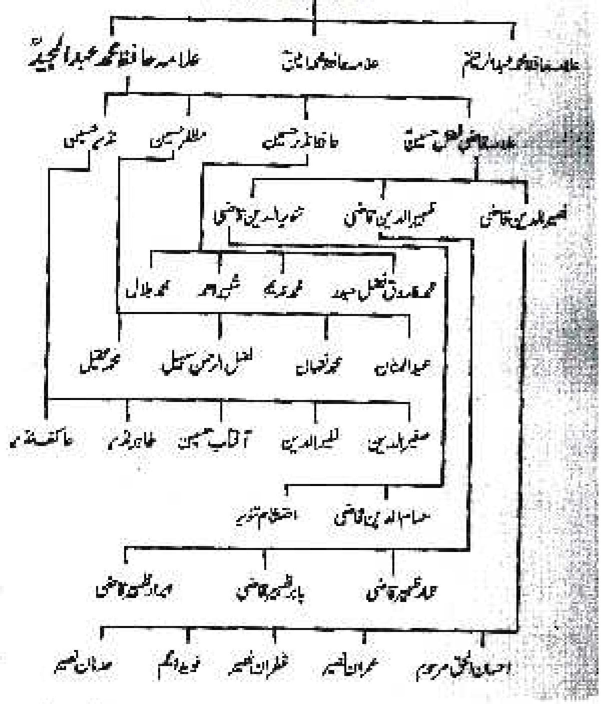
ادب دی دنیا اک لامحدود سمندر وانگوں اے۔ کھوج کاراں تے پارکھاں ایس سمندر وچ غوطے لائے نیں تے خورے کنے کو سُچے موتی لبھ کے لوکائی مو ہرے دھرے نیں۔ خورے حالی ایس بحر دی تہہ وچ کنے کو ''لؤ لؤے لاءٍ لاءٍ'' لکے ہوئے نیں۔ دنیا دے دوجے ادباں وانگوں پنجابی زبان تے ادب وی اک بہت وسیع سمندر وانگوں اے۔ جیہدی تہہ وچ بڑے بڑے مانک موتی حالی توڑی پارکھاں تے کھوج کاراں دیاں اکھیاں توں اوجھل نیں۔ ایہناں ای موتیاں وچ اک مہان کوی، سوجھوان، مفکر تے شاعر جناب حافظ عبدالمجید وی شامل نیں۔

حافظ ہوراں دا خاندان کئی ورھیاں توں دینی علوم دی جانکاری دے رہیا اے۔ دین دا علم حاصل کرنا تے دین دے علم نوں اگے پھیلانا، رب سچے نال لو تے لوکائی لئی ہدایت دے چراغ بالنا ایہناں دی ریت رہی اے۔ حافظ ہوراں دا اصل ناں محمد عبدالمجید سی۔ قرآن پاک حفظ کرن پاروں حافظ عبدالمجید لکھدے سن۔ ایہناں دے والد دا ناں حافظ محمد نور عالم سی جیہڑے اپنے ویلے دے عالم فاضل تے درویش صوفی منکھ سن۔ حافظ محمد عبدالمجید 1885ء نوں ضلع جہلم توں 25 کلومیٹر مغرب والے اک پنڈ گڑی شریف وچ پیدا ہوئے۔(1) مشہور قصبہ سنگھوئی وی ایہدے قریب ای اے۔ گڑی شریف دے نال اک ہور معروف تھاں ٹلہ جوگیاں اے۔ ایہ ٹلہ جوگیاں اوہو ای اے جتھے آکے رانجھے نے بالناتھ جوگی کولوں جوگ لیا سی۔ گڑی پنڈ آپ وی چھوٹے وڈے تے ہرے بھرے پہاڑی سلسلیاں دے دامن وچ اک خوبصورت تے سرسبز خطہ اے۔ ایتھے آپ دے بزرگاں نے اک عظیم درس گاہ وی قائم کیتی ہوئی سی۔ جتھے قرآن و حدیث، فقہ، تفسیر، منطق تے تاریخ وغیرہ دی تعلیم دتی جاندی سی۔ حافظ صاحب نے اپنی تعلیم ایسے ای مدرسے وچ اپنے والد صاحب تے دوجے علماء دی نگرانی وچ مکمل کیتی تے فوج وچ خطیب تے امام مسجد دے فرائض انجام دین لگے۔

حافظ عبدالمجید دے تفصیلی تعارف توں پہلے اسیں اوہناں دے خاندانی پچھوکڑ بارے دس پانا ضروری سمجھدے ہاں۔ علم و ادب، دین تے تصوف، روحانی تے قلبی پاکیزگی نال جڑیا ہویا ایہ خاندان کئی پشتاں توں اُپر دسے گئے اوصاف دا نمونہ بنیا رہیا اے۔ ایتھے اسیں حافظ ہوراں دا شجرہ نسب پہلے درج کرنے آں۔

شجرہ نسب

حضرت حافظ سروانی یزدانی ◄── علامہ حافظ اللہ داد حضوری ◄── علامہ حافظ غلام محی الدین ◄── علامہ حافظ تاج السلوک عرفانی ◄── علامہ حافظ ظہور الدین المعروف دھوری صاحب ◄── علامہ شیخ حافظ محمد مراد قادری ◄── علامہ حافظ صلاح الدین غازی ◄── علامہ حافظ محمد سلیمان مہنگوی ◄── علامہ حافظ روح اللہ نوری ◄── علامہ حافظ محمد اسلم بے ریا قادری ◄── علامہ حافظ محمد اشرف قادری ◄── علامہ حافظ میاں خان ◄── علامہ حافظ فتح الدین ◄── علامہ حافظ غلام علی ◄── علامہ حافظ نور محمد عالم

ایس شجرہ دے موجب حافظ صاحب دے جدِ امجد دا ناں حضرت سروانی یزدانی سی جیہڑے شہنشاہ ہمایوں دے سمے ہجرت کر کے پنجاب وچ آن وسے۔ ایہناں اٹک دریا دے کنڈھے پڑاؤ کیتا۔ اوتھے لوکائی نوں دین دی تعلیم دین دے نال نال اپنے پتر اللہ داد نوں قرآن پاک حفظ کرایا تے نال نال روحانی علم دے گہنے نال وی سجا دتا۔ ایہو اللہ داد بعد وچ بڑے کرامت والے ولی بنے تے حافظ اللہ داد حضوری دے ناں نال مشہور ہوئے۔ ایہناں بارے قاضی تنویر الدین لکھدے نیں:

> ''آپ عالمِ باعمل اور صاحبِ کرامت تھے آپ کی مساعئ جمیلہ کے سبب کئی
> ہندو خاندان دائرہ اسلام میں داخل ہوئے۔ مغل بادشاہ جلال الدین محمد اکبر
> آپ کے عقیدت مندوں میں سے تھا۔ وہ دریائے اٹک کے کنارے قلعہ تعمیر
> کرانا چاہتا تھا، لیکن دریا کی طغیانی آڑے آ رہی تھی۔ آپ کی خدمت میں

حاضر ہوکر اکبر نے اپنی خواہش کا اظہار کیا۔حضرت اللہ داد حضوری نے دعا
فرمائی،بفضلِ تعالیٰ دریا کے پانی نے اپنا رخ تبدیل کر لیا اور اکبر کے حسب
منشا قلعہ کی تعمیر شروع ہوئی۔''(2)

ایہہ گل وی دسن جوگ اے کہ ایس خاندان دے بزرگاں دی اکثریت حفظِ قرآن دے زیور نال آراستہ رہی اے۔حافظ عبدالمجید ہوراں دی ستویں پشت وچ اک بزرگ حافظ روح اللہ نوری ہوئے نیں جیہڑے بڑے ای عالم، فاضل، ولی کامل تے صوفی سن۔آپ گجرات رہندے سن،ایتھوں اسلام دی تبلیغ تے اشاعت لئی نکلدے تے ٹلا جوگیاں دے علاقے ڈھوک پتھالوی وچ ٹھہردے سن۔ایتھے نتھوالا ناں دا اک پنڈ سی جہدے مہاراجہ حافظ صاحب نال بڑی عقیدت رکھدے سن۔راجیاں دی درخواست اُتے آپ نے اوہناں کول قیام کیتا،آپ دی خواہش اُتے ای گوی تے جنجیل دے پنڈ آباد ہوئے۔حافظ ہوراں نے گجرات دے نال نال کڑی شریف وچ ''دارالعلوم والحکمت'' دے ناں دی اک ہور درس گاہ قائم کیتی۔ایہدے نصاب وچ تجویدالقرآن، حفظ القرآن، فقہ،عربی صرف ونحو، منطق، فلسفہ،فلکیات تے تاریخ وغیرہ شامل سن، قاضی تنویر الدین لکھدے نیں:

''آپ خود عالم بے بدل، فقیہہ بے مثل،محدث اور تجربہ کار حکیم تھے۔آپ کے
تبحرِ علمی کا شہرہ دُور دُور تک پھیل گیا۔دہلی تک سے تشنگانِ علم اس درس گاہ میں
علمی پیاس بجھانے آتے اور سیراب ہو کے جاتے رہے۔حضرت وارث شاہ کے
دادا جان بھی اسی درس عالیہ کے طالب علم رہے۔''(3)

حافظ صاحب دے والدگرامی حافظ نور عالم دے حالات کجھ ایس طرح نیں کہ اوہناں دے بچپن وچ ای والد ماجد حافظ غلام علی دی وفات ہوگئی۔وڈے بھرا حافظ غلام مصطفیٰ نے اوہناں نوں ضلع گجرات دے حافظ ہست ملوانوی صاحب دے مدرسے وچ گھل دتا۔مولانا عبید اللہ دے مدرسے (ڈھوک میکی ضلع اٹک) وچ علم دی تریہہ بجھان واسطے گئے پر تشنگی اجے باقی سی، ایس لئی سیال شریف (چکوال) وچ حضرت قاضی احمد الدینؒ دے مدرسے وچ حاضر ہوئے۔ایتھوں آپ نے تیراں سال تک قرآن، حدیث،صرف،نحو، فقہ دے دوجے علماں وچ کمال حاصل کیتا تے سندِ فضیلت حاصل کیتی۔حضرت قاضی احمد الدینؒ بڑھاپے تے بیماری دی شدت پاروں ہن درس وتدریس وچ کافی دقت محسوس کردے سن ایس لئی اوہناں ایہہ ذمہ داری حافظ نور عالم دے سپرد کر دتی۔قاضی صاحب دے نال ای جا کے سیال شریف حاضری ہوئی تاں حضرت خواجہ شمس الدین سیالویؒ دے مبارک ہتھاں تے بیعت کیتی۔چار سال بعد ایتھوں ای خلافت وی عطا ہوئی۔پیر سید حیدر شاہ بادشاہؒ دی خواہش تے حکم اُتے جلالپور شریف وچ قیام کیتا تے اوہناں دے صاحبزادیاں دی تعلیم وتربیت دا فرض انجام دین لگ پئے۔فیر

سنگھوئی دے دوستاں دی بار بار عرض اُتے گوی شریف واپس آ گئے تے اپنے مدرسہ دارالعلوم والحکمت خانقاہ گوی شریف وچ علم دے موتی بکھیرن لگ پئے۔

ایہناں دی شادی موضع ڈھلیان دے اک جذب و کیف والے بزرگ حافظ اللہ دین دی صاحبزادی نال ہوئی۔ ایہ اک پاک دامن، نیک سیرت تے عبادتِ الٰہی وچ غرق رہن والی خاتون سی۔ شوہر دی وفات توں بعد اپنا بستر چارپائی توں چک کے زمین اُتے لا لیا تے فیر زندگی ایسے ای طرح گزار دتی۔ حافظ صاحب دے والد گرامی 3 رمضان المبارک 1311ھ بمطابق 10 مارچ 1894ء بروز ہفتہ انتقال کر گئے۔ اوہناں دی وفات اُتے حافظ صاحب لکھدے نیں۔

تیراں سو تے یاراں اوڑک سن ہجرت دا آیا
قدرت رب دی بیٹیاں نالوں بابل جدا کرایا
عالم نور عالم دا آہے عالم نوں چھڈ چلے
خاکی خاکوں پیدا ہوئے خاک اندر وچ رلے
ہائے اساں تھیں اوہلے ہوئے اوہ مکھڑے نورانی
میلے حشر، کرے رب سائیں، مشکل کرے آسانی (4)

حافظ نور عالم نوں اللہ تعالیٰ نے ترے بیٹے عطا کیتے ایہناں دے ناں بالترتیب حافظ عبدالرحیم، حافظ محمد امین تے حافظ محمد عبدالمجید نیں۔ حافظ محمد عبدالمجید اجے نوں ورھیاں دے سن جدوں اوہناں دے پوتر پیو دنیا توں چلانا کر گئے۔ اوہناں دی پالنا اوہناں دی ماں تے وڈے بھراواں نے بڑی گوہ نال کیتی۔ حافظ صاحب نے ابتدائی تعلیم تے اپنے والد صاحب دے مدرسے وچ اوہناں کولوں ای حاصل کیتی سی، بعد وچ وڈے بھرا حافظ عبدالرحیم ہوراں دی نگرانی وچ قرآن پاک حفظ کرن دے نال نال مدرسے دے دوجے کورس مکمل کیتے۔ کیوں جے اپنے مدرسے وچ بھرا وی تے دوجے جید عالم وی موجود سن۔ ایس لئی کسے ہور تھاں جان دی لوڑ محسوس نہ ہوئی۔ ظاہری علوم توں علاوہ عبدالرحیم ہوراں اپنے نکے بھرا دی روحانی تربیت دا ذمہ وی خود لیا تے بڑی توجہ نال حافظ عبدالمجید دے باطن دا شیشہ صاف کر دتا۔ چنانچہ حافظ عبدالمجید اپنے وڈے بھرا بارے لکھدے نیں:

میتھوں وڈے بھائی جنہاں مینوں علم پڑھایا
مولوی عبدالرحیم اوہناں دا نام مبارک آیا
حضرت پیر فضل شاہ جیہڑے ہُن صاحب سجادہ
شہر جلالپورے وچ بھائی نال اقبال زیادہ (5)

1912-14ء دے عرصے وچ پنڈ ملوانہ وسدے عزیزاں ول حافظ صاحب دی شادی ہوگئی۔

اللہ تعالیٰ نے آپ نوں چار بیٹے عطا کیتے ۔جنہاں دے ناں قاضی فضل حسین، حافظ نذر حسین، مظفر حسین، نذیر حسین نیں ۔قاضی فضل حسین دے سب توں چھوٹے پتر حافظ صاحب دے پوتے تنویر الدین قاضی جہلم وچ آباد نیں ۔ایہ محکمہ تعلیم وچوں ریٹائر ہوکے بزرگاں دے کیتے دینی تے ادبی کم نوں اگے ودھا رہے نیں ۔ (6)

حافظ عبدالمجید پہلے پہل اپنی مسجد وچ موذن تے امامت دے فرائض انجام دیندے رہے ۔ نال نال لوکاں نوں قرآن، حدیث تے فقہ دی تعلیم دین لگ پئے ۔ایہ انگریزی راج دا سماں سی، مسلمان فوجی افسراں تے جواناں لئی نماز پڑھان تے دین سمجھان لئی علماء دی لوڑ ہوندی سی ۔کجھ عرصہ حافظ عبدالمجید نے ایہ فرائض وی انجام دتے ۔روایت اے کہ اک دفعہ کوئی فوجی تقریب ہو رہی سی، اوہدا آغاز تلاوت کلام پاک نال ہونا سی ۔تلاوت لئی حافظ عبدالمجید نوں سٹیج تے بلایا گیا، اوس ویلے انگریز جنرل سگار پی رہیا سی ۔آپ نے جنرل نوں سگار بجھان دا آکھیا، اوہنے فوراً ایس تے عمل کیتا ۔تقریب توں بعد اک مسلمان افسر نے وڈی پریشانی نال آکھیا: حافظ صاحب! اج بھرے دربار وچ تسیں انگریز جنرل دی (Insult) کیتی اے کدھرے کوئی سخت کارروائی نہ کر بیٹھے ۔آپ نے فرمایا میں بالکل ٹھیک آکھیا سی ۔قرآن دی تلاوت دے دوران سگریٹ پینا میتوں کسے صورت گوارا نہیں ۔دوجے ای دن اوس انگریز جنرل نے مسلمان افسراں ساہمنے آپ دی بڑی تعریف کیتی تے آکھن لگا کاش کتے ساڈے پادریاں وچ وی ایہو جیہی اخلاقی جرأت پیدا ہو سکے ۔ (7)

وڈے بھراتوں روحانی تے قلبی تربیت چوکھی حاصل کرلئی سی پر اک تشنگی تے تریہہ دا احساس حالی اندر نوں ٹُبدا پیا سی ۔ایسے تریہہ نوں پورن لئی جلال پور دے حضرت سید غلام حیدر شاہ بادشاہؒ دے ہتھ تے بیعت کیتی ۔تھوڑے ای عرصے بعد آپ نوں خلافت عطا ہو گئی ۔سید غلام حیدر شاہ حافظ صاحب دے بزرگاں نال گہری محبت پاروں ایہناں نال وی تواضع دا رشتہ قائم رکھدے سن پر جیویں حافظ ہوریں مرشد دا احترام کردے اوہ وی ویکھن جوگ ہوندا سی ۔

اک ہور روایت موجب حافظ عبدالمجید دی عمر جدوں پنجی سال ہوئی تاں آپ میاں محمد بخش (کھڑی شریف) نوں ملن لئی گئے ۔مغرب دی نماز دا ویلا سی تے میاں محمد بخش اوس ویلے وضو کر رہے سن ۔اوہناں دا خادم خاص اوہناں نوں وضو کروا رہیا سی ۔آپ میاں صاحب توں ذرا فاصلے اُتے ای گھوڑے توں لہہ کے پیدل چل پئے ۔سلام کیتا تے میاں صاحب نے سلام دا جواب دین توں بعد اپنے خادم نوں فرمایا میں تینوں اک گل کہندا ہوندا ساں یاد اے؟ اوہنے آکھیا قبلہ تسیں آکھدے ہوندے سو کہ مغرب ویلے میرا اک چاہیوان رہندا اے جیہڑا کسے دن میتوں ملن لئی آوے گا ۔فرمایا میں اک ہور گل وی کہندا ہوندا ساں ۔اوس آکھیا تسیں کہیا سی کہ اوہدے سر وچ دو چنے وال ہوون گے ۔فیر میاں

صاحب نے فرمایا جوان! ذرا اپنی پگڑی تے اُتار۔آپ نے پگڑی اُتاری تے واقعی سر وچ دو وال چٹے سن۔میاں صاحب نے گلے نال لایا، نال نماز پڑھائی تے بڑی آؤ بھگت کیتی۔ (8)

حافظ عبدالمجید ہوراں اپنی ساری حیاتی دین دی خدمت کردیاں گزار دتی۔ایہدے نال نال آپ اک صوفی خانوادے نال وی تعلق رکھدے سن۔ایس لئی دنیا دی بے ثباتی تے آخرت اُتے ایہناں دا مکمل یقین سی۔اوہ اللہ تے اوہدے رسولؐ نال انتاں دا پیار کردے سن۔شاعری اوہناں نوں فطرت ولوں اک انعام دے طور تے ملی سی۔آپ دیاں کتاباں وچ معراج نامہ، قصہ سسی پنوں، سی حرفی فراقیہ تے کجھ متفرق کلام موجود نیں۔جدکہ اوہناں دی نعت منقبت، سی حرفی تے دوجے قومی تے سیاسی موضوعات اُتے مشتمل اک کتاب ابرِ نیساں چھپ چکی اے۔قاضی تنویرالدین صاحب دے دسن موجب حافظ صاحب 10 رجب 1382ھ بمطابق 8 دسمبر 1962ء ایس فانی جہان توں چلانا کر گئے۔اوس ویلے قاضی صاحب دی عمر 7 سال دی سی۔ (9)

حافظ عبدالمجید دی شاعری

حافظ عبدالمجید ایک درویش صفت انسان، عالمِ باعمل مسلمان،صوفی منش تے زہد وتقویٰ دی جیوندی جاگدی تصویر سن۔اوہناں دے مریداں تے عقیدت منداں دی گنتی ہزاراں تک اپڑدی اے۔اوہناں دی اولاد تے مریداں دی زبانی اوہناں دی حیاتی دے حالات دا مطالعہ کردیاں ایہ سچائی کھل کے سامھنے آندی اے کہ آپ نے دنیا دے لوبھ لالچ توں دور رہ کے اللہ سچے دی عبادت تے اوہدی مخلوق دی خدمت نوں اپنی زندگی دا نصب العین بنایا ہویا سی۔پنجابی دے دوجے صوفی شاعراں وانگوں اوہ اک عملی صوفی تے درویش منکھ سن۔اوہ اک بلند پایہ، ہمہ جہت پنجابی شاعر سن۔اوہناں دی شاعری ایس دور وچ کلاسیکیت دی اعلیٰ مثال اے۔اوہ لفظاں دی حسنِ ترتیب توں لے کے محاورات، اکھان تے روزمریاں دی برموقع ورتوں، شعر وچ روانی، سادگی، برجستگی پر کے کسے تھاں شعری ''پرکاری'' یعنی بے خودی دے نال نال خوش گن ادبی ہوشیاری دا نمونہ پیش کردے نیں۔لفظاں دے چناؤ وچ عربی فارسی اکھراں دے نگینے جڑدے ہوئے حافظ صاحب جدوں کسے آیت کریمہ یا حدیث مبارکہ اصل عبارت نال وزن وبحر وچ سمودیندے نیں تے شاعر دی اعلیٰ ذوقی تے شعری مہارت دا قائل ہونا ای پیندا اے۔

حافظ عبدالمجید نے عربی، فارسی، اردو تے پنجابی زباناں وچ شاعری کیتی اے۔پنجابی وچ اوہناں کول حمدِ باری تعالیٰ، نعت رسولِ مقبولؐ، مناقب وقصائد اولیائے کرام، آل دوالے دے حالات، سیاسی تے سماجی اشعار، دنیا دی بے ثباتی، رب سوہنے دا پیار تے تصوف دے وکھو وکھ نمونے ملدے نیں۔اوہناں مختلف بحراں وچ اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔لمبی وارث شاہی بحر توں لے کے ست

فعلن والی بحر، مرزا صاحباں والی بحر تے فعلن فعلن فاعلن اوہناں دیاں پسندیدہ بحراں نیں۔ ایتھے اسیں سب توں پہلے اوہناں دے اپنے خاندان بارے لکھی ہوئی اک نظم پیش کرنے آں، ایس نظم وچ حافظ ہوراں اپنے خاندان دا تعارف ایہناں اکھراں وچ کرایا اے:

پڑھنے سننے والیاں ساریاں واقف کراں بھراواں
حال، وطن تے جد اپنی دا تھوڑا ذکر سناواں
تھانہ تے تحصیل ضلع ہے جہلم وچ اساڈا
ساڈھے یاراں میل اساڈی جائیوں ہوگ ڈراڈا
جہلم کولوں لہندے دکھن موضع کڑی ہمارا
سدھی سڑک سنگھوئی والی جہلم تھیں چل یارا
وڈکے ساڈے گوجر وچوں ایس ملک تے آئے
الفت حب مریداں والی ایتھے بنھ بہائے
حافظ ابن الحافظ آہے عالم ابن العالم
تبلیغوں تدریسوں ماہر جانے سارا عالم
حافظ اللہ داد حضوری پہلے وڈکے ساڈے
تیرھویں پشت مجیدا ساڈی ہین اوہ مرد خدا دے
پاک مزار شریف اوہناں دا اٹک ندی دے وندے
حضرت جی کر سدن اوہناں لوک خدا دے بندے
اوتھوں لے لگ ایتھے توڑی سارے حافظ عالم
شالا روز قیامت توڑی رہے گھرانہ سالم (10)

ایتھے اسیں حافظ صاحب دی حمد تے نعت دے وکھو وکھ نمونے قارئین ساہمنے پیش کراں گے۔ ایہناں وچ حافظ ہوراں نے شان خدا تے شان مصطفیؐ نوں کیویں سلیقہ مندی نال شعراں دا جامہ پہنایا اے۔ حمد دے اردو شعر پہلے ویکھو:

میں ہوں بدکار و گنہ گار و سیہ کار و اثیم
تو ہے ستار و عفو کار و کرم بار و رحیم
فضل تیرے کا خزانہ عام ہے کہ لطفِ عام
سارے مومن مرد و عورت بخش یا ربّ السّلام (11)

ہن حضور پاکؐ دی نعت دے کجھ پنجابی شعر ملاحظہ کرو:

سیّدا تدھ نال سوہے مسندِ پیغمبری

شرم کھاوے مُکھ ترا تک آفتاب چنبری
اس جہاں تے اُس جہاں اُمت دا ہیں غمخوار توں
کے پیغمبر نہیں کیتی اجے اُمت پروری
ذکر تیرے وصف دا کہنے تھیں عاجز ہے زباں
مدح تیری نوں ہے عقل و فکر کولوں برتری
رکھ شفاعت دی امید عبدالمجیدا عاصیا
جے توں کریں چار یار مصطفیٰ دی چاکری (12)

''درمدح چہار یار کبار آں سید الابرارؐ'' دے سرناویں ہیٹھ چونہہ یاراں دی مدح وی بیان کیتی گئی اے۔ کجھ شعر قارئین دی سیوالئی حاضر نیں:

اس اوّل یار ابوبکرؓ صدیق زمانہ
جس غار اندر بھی یار سنگ کیتا گزراناں
کھا ڈنگ ڈنگولے ناگ دے ناں پاؤں ہلاناں
راہ مولا دے مال دھن یک لخت لٹاناں
پھر حضرت عمرؓ جو دین دا بازو ستانہ
جس حق انصاف جہان تے کیتا مردانہ
جیہدی ہیبت خوفوں کنبدے سلطان زمانہ
اوہدا عدل جہاناں منیا اتے رب نوں بھاناں
پھر تیجا یار عثمانؓ ہے من مسلماناں
جیہدا ''ذوالنورین'' خطاب ہے آقا فرماناں
جیہدے حق نبیؐ فرمایا اے دوست جاناں
رفیقی فی الجنتہ ہوویں توں ہی عثماناؓ
ہے بڑے مراتب والڑا شیر یزدانہ
اوہ والد حسنؓ حسینؓ دا جیہڑے نور جہاناں
جو بہت پیارا نبیؐ نوں جیویں دلبر جاناں
جیہوں لحمک لحمی پیار سنگ حضرتؐ فرماناں (13)

اک صوفی شاعر ہون دے ناطے حافظ عبدالمجید ہوراں کول وعظ تے نصیحت دا لما چوڑا بھنڈار موجود اے۔ اوہناں کول نصیحتاں دے کئی وکھو وکھ پہلو نظر آندے نیں۔ اوہ ہر ویلے اللہ سوہنے دی یاد وچ

محو رہندے سن ۔ ایسے نسبت نال موت نوں وی ہر ویلے یاد کردے سن ۔ پچھلے شعراں وچ اپنے سجناں اگے بینتی کیتی اے کہ مرن توں بعد سانوں بھل نہ جانا کدی کدی دعاواں وچ یاد کرنا ۔ لکھدے نیں:

عبد مجید غریب بندے دی عرض سنو دل لا کے
رکھنا یاد غریباں تائیں بہنا نہیں بھلا کے
اسیں وی وانگ تساڈے آہے بہندے مجلس لا کے
ہسن کھیڈن نال سنگاں دے خوشیوں دل پرچا کے (14)

اچن چیت سنگاں وچ بہندیاں موت پنجے وچ پھڑیا
جگ جیون دے گھوڑے اُتوں سر پرنے ہو جھڑیا
نہ اوہ سنگ تے نہ اوہ سیاں تنگ پیا دل اڑیا
آکھ مجید ڈاہڈے ہتھ کانی لکھدیاں کسے نہ پھڑیا (13)

ایسے نظم وچ اللہ تعالیٰ دی رحمت تے اوہدے خوف دا اظہار انج کردے نیں:

اک امید فضل دی اوہ بھی سُن فرمان رکھی ہے
لا تقنطوا من رحمة اللہ بات کروڑ لکھی ہے
نالے سخت عذاب سناون دوزخ اگ بھکھی ہے
خوف امید اندر پھس جندڑی تاندی وانگ کھچی ہے (14)

علم تے عشق دی ضرورت تے اہمیت بارے آپ لکھدے نیں:

علم جیہی نہیں دولت کوئی اندر دوہاں جہاناں
بن علموں کیہ فرق مجیدا انساناں حیواناں
علموں باجھ پچھان نہ ہووے ذات صفات الٰہوں
علم کریندا روشن سینہ کڈھے ظلمت چاہوں
عالم جیہڑے عمل کریندے نائب اوہ نبیؐ دے
اوہا کامل مرد اللہ دے ثابت جہاں عقیدے
حکمت، دانش، عزت، صحت، مال، اولاد اقبالوں
نہیں انسان مکمل ہوندا بن عرفان کمالوں
عشقوں باجھ عرفان نہ حاصل عشق خرید پیارے
تاں تاں عشق نہ حاصل جاں جاں لالچ فخر نہ مارے (15)

ایہناں شعراں وچ نہ صرف خوبصورت تقابل کیتا گیا اے سگوں ایہ صنعتِ تضاد دی سوہنی ونگی پیش کر دے نیں:

عالم نال مقابل ہو کے جاہل بنے نہ وڈا
سڑھا جے مسجد نوں ڈھائے فر سڑھے دا سڑھا
قیمت لعل نہیں گھٹ جاندی گھٹے اندر جھڑیاں
گھٹا عزت کدی نہ پاوے اڈ فلک پر چڑھیاں
گھٹا اُڈ فلک پر جاوے فر گھٹے دا گھٹا
وٹا جام سنہری بھنے فر وٹے دا وٹا[16]

دین دے احکام اُتے عمل کرن تے ادب دا درس انج دیندے نیں:

ملے بانگ تے فوراً چپ کریے ہتھوں ادب نوں کدی گوایئے نہ
گلاں وضو دے وچ نہ کدی کریے دا تن کرن تھیں کدے کترایئے نہ
جا کے وچ میت نہ شور کریے زور، زر، جوانی دکھایئے نہ
پنج وقت نماز ادا کریے حکم رب دا کدی بھلایئے نہ
دین اسلام دی سدا تبلیغ کریے گلاں دنیا وچ وقت لنگھایئے نہ
کریے عاجزی ماں تے پیو اگے بڈھے ہون تے فر دبکایئے نہ[17]

ہُن اک ہشت بند (اٹھ مصرعیاں دی) سی حرفی دا اک بند ملاحظہ کرو جیہدے آخری مصرعے دا قافیہ وصال ہے، کمال ہے بنھیا گیا اے:

الف آویں یار پیاریا
تیرے ہجر جگر نوں ساڑیا
تدھ میں ول مول نہ چیت ہے
مینوں ایہ سیاپا نت ہے
مرا اندر ٹل ٹل بجھدا
مینوں ہور نہیں کجھ سجھدا
نت ایہو لیکھے لاوندی
کد قسمت وچ وصال ہے[18]

''دنیا میلہ پل دا'' دے سرناویں تھلے وارث شاہی بحر وچ اک بند ویکھو۔ ایہ اکو بند اے جیہڑا سی حرفی دی ہیئت وچ لکھیا گیا اے۔ انداز وی وارث شاہ نال رلدا ملدا اے:

الف: اج اجوکڑی رات میلہ بھلکے کوچ مسافراں ڈیرڑے نی
وطن سکدے نالے وطن والے اساں وت نہ پاونے پھیرڑے نی
لے نی امبڑیے مل لے گل لاکے بھلکے چین گے پندھ لمیرڑے نی
میلہ ٹِل دا جگ مجید سائیاں چلے جاندے چنگ چنگیرڑے نی[19]

لمی بحر دیاں کجھ ونگیاں ہور وی ویکھ لوو:

اچن چیت وچھوڑ کے دور لے گئی کتھے دھاڑ فراق دی کھلی سی جی
تقدیر دے نال نہ زور کوئی ایہ کسے تھیں بھی ناہیں ٹلی سی جی
لوہو روندیاں اکھیاں لال ہوئیاں اندر پیڑ فراق دی ہلی سی جی
رُلی وچ پردیس مجید سائیاں جیہڑی جند وچ لاڈ دے پلی سی جی[20]

تیرے فضل دا سدا دربار کھلا منگن ہار عاصی بچے منگدے نی
دوست دشمناں کجھ نکھیڑ ناہیں سبھے دان پاندے رنگ رنگ دے نی[21]

نیت صاف تے کم وی راس ہوون نیت کج تے کم وی کج جانی
نیت صاف اخلاص دے نال رکھے دنیا دین دوویں جاون سج جانی[22]

میاں محمد بخش ہوراں دی بحر وچ دو ہور ونگیاں ویکھو:

کُونو مع الصادقین سُنایا حکم تماماں
سنگت کرو اوہناں دی جیہڑے صادق نیک کلاماں
اوہا رنگ تسانوں چڑھسی جیہڑا ایہناں چڑھیا
پر وچ شرط ہے طلب تسانوں اس نیت پر کھڑیا[23]

لِیَطْمَئِنَّ قلبی جتھے کہے خلیل پیارا
کون موحد اس تھیں وڈا وحدت منن ہارا[24]

ٹُردیاں کماں دا جگ سارا مطلب دی اشنائی
ددھ دوے تاں لیاری پیاری نہیں تاں کوہن قصائی[25]

آ ساقی دے جام لبالب ہمت والی مئے دا
بخشیا جس کیانیاں تائیں لقب مبارک کے دا

برکت جس دی لنگڑیاں لوہلیاں تخت ملے سلطانی
میں وی آنا کان سخن تھیں کڈھ کڈھ دُر معانی
زیور سخن اندر جڑ دیواں سوہنن جس جس جائی
چہرے ورق کتابے تائیں بخشن روپ صفائی (26)

مائی باہلی تگ تے ہوندے فضل اللہ دا سایا
سو دم کرماں والے جنہاں اس نعمت نوں پایا
جس سر اُتوں رب ہٹایا ایہ رحمت دا سایا
وتی بار نصیباں اُس نوں دھپ غماں دی تایا
ہر پیسے تھیں بیسے ہوون نام یتیم جنہاں دا
تکا مان رہے دُکھ بھریا قلب سقیم تنہاں دا
میں وی پڑھدا ساں اس ویلے تریجا ہی سیپارہ
چھوڑ یتیم ٹرے جد باہلی دل غم تھیں سی پارا(27)

حافظ عبدالمجید پنجابی دے نال نال اردو دے وی اچھے شاعر نیں۔اوہناں دی کتاب ''ابرنیساں'' وچ بعض کلام اردو دا وی شامل اے ایتھے اسیں ونگی وجہوں کجھ شعر پڑھن والیاں دی نذر کرنے آں:

للہ الحمد کہ آج ہمیں یہ وقت بھی رب نے دکھلایا
اسلام کی فوج اسلامی پہ اسلام کا پرچم لہرایا
افواج عساکرِ پاکستاں، للہ الحمد کہ ہیں یکجاں
کیا صدر کیا وزراء اُمرا کیا سندھی پنجابی افغاں
یہ اختلاف زبانوں کا مظہر ہے خدا کی شانوں کا
اک نسل ،اک خون ابدانوں کا اک باپ ہے سب انسانوں کا(28)

آخر تے اسیں حافظ صاحب دے دو شعر پیش کرنے آں جنہاں وچ اوہناں علامہ اقبال وانگوں مسلمان قوم نوں وقت توں پہلے ای آون والے خطریاں توں واقفی مہیا کرن دا جتن کیتا اے۔ مسلماناں دے آپسی جھگڑیاں، اختلافات، فرقہ بندی تے دوجے کوہجاں دا ذکر کرکے حافظ صاحب دسدے نیں کہ جے تسیں نہ سمجھے تے فیر دشمن تہاڈے خلاف بڑا وڈا محاذ کھول کے بیٹھا ہویا اے۔آپ لکھدے نیں:

وہ مقصد آج ہوا ظاہر دنیا کی خاص عدالت میں
منصوبہ ہے دہشت گردی کا محفوظ کسی کی کفالت میں

سمجھے گا نہ مسلم اس کو اگر بروقت تو پھر پچھتائے گا
بدنام بھی ہوگا دنیا میں گھر بھی اپنا لٹوائے گا(29)

مکدی گل ایہ اے کہ حافظ عبدالمجید ویہویں صدی وچ اوس صوفی ریت نال تعلق والے شاعر سن جنہاں شریعت تے طریقت نال نہ صرف زندگی گزاری سگوں عملی طور اُتے ایس دا ہی پرچار کیتا۔ اوہناں اپنے صوفیانہ وچاراں نوں جیس تہین نال پنجابی شعر وادب دا روپ دتا ایہ اوہناں دی وکھ طور تے خوبی بن گئی اے تے اوہناں دا ناں پنجابی شعری روائت وچ اک اُچیچے صوفی شاعر دے طور تے سدا زندہ رہوے گا۔

حوالے تے حاشیے:

* اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ کجھ عرصہ پہلوں حافظ صاحب دی اک کتاب ''ابر نیساں'' اکھوں گزری تے اسیں اک پل لئی کتاب دا ٹائیٹل وکھ کے پاسے دھر دتی کہ خورے ایہ کتاب اُردو شاعری اُتے مشتمل اے۔ پہلے اک دو شیواں وی اُردو تے فارسی وچ ای سن پر جدوں دوبارہ موقع ملن تے اسیں کتاب نوں گوہ نال پڑھیا تے پتا لگا کہ پہلیاں دو چار گنیاں چنیاں شیواں توں علاوہ ایہ تے پنجابی شاعری دی کتاب اے۔ ایہدا صرف ناں پرانی پنجابی شعری ریت موجب فارسی وچ لکھ دتا گیا اے۔ فیر جیویں جیویں اسیں کتاب نوں پڑھدے گئے۔ شاعر دی فکری اُچیائی تے فنی پختگی دے اپنے سوہنے نمونے ساہمنے آئے کہ حافظ عبدالمجید ہوراں دی شخصیت بارے مزید جانکاری حاصل کرن لئی من اتاولا ہوگیا۔ ایسے سلسلے وچ اوہناں دے پوتے محترم تنویر الدین قاضی ہوراں نال فون اُتے گل بات ہوئی۔ اسیں ڈاکٹر محمد ریاض شاہد نال جہلم دا سفر کیتا تے قاضی صاحب نال انٹرویو کر کے حافظ محمد عبدالمجید ہوراں دی حیاتی بارے لابھ وند معلومات حاصل کیتیاں جیہڑیاں اسیں قارئین دی سیوا وچ پیش کررہے آں۔

1- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا۔ مرتبہ قاضی تنویر الدین، (لاہور: سانجھ پبلشر، 2014) 8۔

2- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا۔ ابر نیساں (لاہور: سانجھ پبلشر، 2014) 10۔

3- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا۔ ابر نیساں، 17

4- ابر نیساں، ص 21

5- (راقم دی تنویر الدین قاضی نال ملاقات جہلم اوہناں دے گھر ہوئی۔

6- (تنویر الدین قاضی ہوراں نال انٹرویو)

7- تنویر الدین قاضی نال انٹرویو

8- قاضی تنویر الدین نال انٹرویو

9-

10- ابرِ نیساں، ص 51

11- ایضاً

12- ایضاً ص 147 تا 152

13- ایضاً ص 60

14- ایضاً ص 61

15- ایضاً ص 74

16- ایضاً ص 80

17- ایضاً ص 101

18- ایضاً ص 102

19- ایضاً ص 130

20- ایضاً ص 131

21- ایضاً ص 132

22- ایضاً ص 133

23- ایضاً ص 86

24- ایضاً ص 87

25- ایضاً ص 89

26- ایضاً ص 95

27- ایضاً ص 99

28- ایضاً ص 72

29- ایضاً ص 71

* ڈاکٹر عاصمہ قادری

"روٹی میری کاٹھ دی"

فوائد الفواد (جلد دوجی)

شیخ فرید الدین مسعود (1271-1178) ہوراں دی شاعری پنجابی زبان وادب دا انملا سرمایہ اے۔فرید دا عام جیون ورتا را کیہ سی ایس بارے کجھ جانکاری اوہناں دے مرید تے خلیفہ خواجہ نظام الدین (1325-1238) توں ملدی اے۔کتاب فوائد الفواد وچ امیر حسن سجزی (1337-1254) دیاں یادداشتاں نیں۔اپنے مُرشد خواجہ نظام الدین دی سنگت سُنیاں۔خواجہ نظام الدین اپنے سنگتیاں نال بیٹھے گل کردیاں اپنے مرشد فرید نوں یاد کردے نیں۔امیر حسن سجزی دی لکھت اوہ ساریاں یاداں لکھ سانبھیاں۔فوائد الفواد وچ کُل 188 مجلساں نیں۔"کتھ" دے سرناویں ہیٹھ شیخ فرید بارے ہوئی گل وکھری اے تے "وچار" وچ پوری مجلس دا ویروا ہے۔گل جدوں تیک اپنے اگڑ پچھڑ دے ہنا اے اوہ پوری سمجھ نہیں آؤندی۔ادھوری سمجھ فرید دے جیون ورتارے تے شاعری دی جُھوت نوں نتاردی نہیں۔سو فوائد الفوائد دی دوجی جلد دیاں کجھ مجلساں دا ویروا ہے ایس مضمون وچ۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین دسیا میں تن واری شیخ فرید الدین مسعود ہوراں نوں ملیاں، ہر ورہے اِک وار۔اوہناں دے مرن پچھوں ست یاں چھ وار ہُن چیتے نہیں پر یاد اینا ہے کہ دس وار حاضری دِتی اے فرید کول۔شیخ جمال الدین ہانسی توں ست وار فرید کول آئے۔نجیب الدین متوکل جد پہلی وار آئے تے دُعا کرائی بار بار آون دی۔فرید آکھیا تُسیں آؤندے رہسو۔اوہ اٹھاراں وار فرید کول آئے مُڑ آکھیو نیں، دُعا کرو میں پھیر آواں جیویں پہلاں کیتی آہی تا کہ میریاں ویہہ (20) حاضریاں ہو جان۔فرید چُپ رہے۔نجیب الدین سمجھے سُنیا نہیں تے گل پھیر کیتی، پر فرید ولدا نہ دِتا۔ایس توں پچھے ایہناں دا مُڑ میل نہ ہویا۔[1]

وچار:

ایس مجلس وچ ملن بارے گل ہوئی میل ہے کیہ؟ تے میل دا کم کیہ اے؟ خواجہ نظام الدین نے جمال الدین ہانسی تے نجیب الدین متوکل دے فرید الدین نوں ملن بارے دسیا پھیر بہاؤالدین

زکریا دے شیخ شہاب الدین نوں ملن بارے دسیا کہ اوہ ستاراں دِن رہے اوہناں کول تے بخشش لے لئی۔ مُڑ ملتان لئی نکلے تے بغداد توں شیخ جلال الدین تبریزی موڑ لیائے کہ شیخ دا ایہ ای حُکم اے۔ بہاؤالدین زکریا نے ستاراں دیہاڑیاں وچ مُرشد توں اوہ لے لیا جو پہلے مِلن والے ورھیاں دی حاضری وچ نہ لے سکے۔ مریداں گلہ کیتا تے شہاب الدین ہوراں آکھیا تُسیں گلیاں لکڑاں لیائے ساؤ اوہ بلدیاں نہیں، زکریا سُکیاں لکڑاں لیایا سی جیہناں اِک پھوک نال ای اگ پھڑ لئی۔

میل دی گنت میل نہیں ہون دیندی۔ گنتی اِک چکر اے ایس وچ پے جاؤ تے سمجھو اصل توں ہٹ گئے۔ گنتی اگے ہو جاندی اے تت پچھے رہ جاندا اے۔ رکھت بند کردی اے، مِلن وچ رہن گھل مانن اے۔ رکھن میلوں باہر سُٹیندا اے۔ ایہ دفتری کم اے حساب کتاب اے۔ مِلن حسابوں باہر ہووے تاں میل اے نہیں تے کمیل۔ خواجہ نظام الدین بس تِن وار ملے نیں فرید نوں تے اوس مِلنی دا اثر کتنا گوڑھا ہویا۔ نجیب الدین دے اٹھاراں وار مِلن تے بھاروا اے خواجہ نظام الدین دا تِن وار ملنا۔ اصل وچ تے معاملہ ہور اے۔ گل میل یاں حاضری دی نہیں اندروں اوس جُڑت دی اے جِس دی ڈور دُور ہو کے وی جُڑی رہندی اے۔ ایہ بے رکھت مِلنی تیجے ای جیاں دے اندر اِکتا جماؤندی اے۔ کُجھ پاون لئی ان گِنت میل نہیں لوڑیندے، جے ہِک سچی اے تاں اِک مِلنی وی ڈھیر اے۔ چالو ویہار دا حاضری سسٹم زی حاضری نوں یقینی بنا سکدا اے، جی نوں وچوں غیب کر دیندا اے۔ ایہ کمال اے گِنت دا جِس سوچ سمجھ دی سار ونجائی اے۔ جیوندے جیاں اندر دوری پیدا کیتی اے، جو مِل کے وی نہیں مِل سکدے۔ گنت حساب کتاب اے دفتر اے، ویہار دا نور اے۔ ایس نور توں وکھ ہو کے ای ملیا جا سکدا اے۔ فرید الدین تے شہاب الدین ایس چالو نور تے دفتراں دے حسابوں وکھ نیں، آون والیاں دے اندر وی ایسے سچے میل دی تانگھ جگاؤندے نیں پئے۔ پر انتھے تیک اپڑ کے وی جے گل پھیر حسابی کتابی ہو جاوے تاں میل نہیں ہو سکدا۔ جو تُرت سار مُرشد دی مِلنی پَچی دیندی اے اوس ول دھیان پورا نہیں ہوندا۔ ویہار نے گنت بنائی ہی بھلا وے پاون لئی اے ہر جی ہر ویلے گنتی وچ رہندا اے سوا اپنے آپ نوں وی نہیں مِلدا۔ مُرشد دی مِلنی تے سمجھاؤنی وڑ کریندی اے، ساواں میل ای میل اے نہ ودھ نہ گھٹ۔ نفع گھٹے دے ویہاروں باہر ای ایہ میل ہو سکدا اے۔

کتھا:

خواجہ نظام الدین دسیا کہ اِک بندہ فرید کول آیا تے آکھن لگا تُساں کیہ اپنے آپ نوں بُت بنایا ہویا اے۔ فرید آکھیا میں نہیں بنایا رب نے بنایا اے۔ اوس آکھیا نہیں توں آپ بنایا اے بُت۔ فرید آکھیا نہیں جو بنایا اے رب نے بنایا اے۔ اوس بھڑن والے سُنیا تے سنگدا پرت گیا۔ (2)

وچار:

مجلس دی گل ٹری عالماں دیاں کتاباں تے اوہناں دے فائدیاں توں۔ اِک بندہ آکھن لگا میتوں اوہدہ وچ کسے کتاب وکھائی کہ تُہاڈی لکھی ہوئی اے۔ خواجہ نظام الدین آکھیا اوہنے غلط آکھیا میں کوئی کتاب نہیں لکھی۔ کشف المحجوب بارے دسیا کہ شیخ علی ہجویری نے کتاب دے مُڈھ وچ تے اندر اپنا ناں لکھیا۔ آکھن لگے: پہلاں کُجھ شعر جوڑے آہے اوہناں وچ اپنا ناں نہ لکھیا اوہ کسے نے اپنے ناں لالئے تے بے ایمان مریا۔ پھیر موت تے ایمان بارے کئیں گلاں ہویاں، اولیاء دا ذکر ہویا۔ ایسے دوران اِک ملنگ آگیا اوس کئیں بے ادب گلاں کیتیاں۔ خواجہ نظام الدین کُجھ نہ آکھیا، ٹرو جو اوس منگیا اوہ پورا کیتا۔ سنگت بیٹھیاں نال خواجہ نظام الدین نے گل چھوئی کہ انج وی ہونا ضروری اے۔ لوک آؤندے نیں ایتھے نذر نیاز لے کے پیراں تے سر رکھدے نیں۔ ایس دے مُکھارے لئی انج دے لوک وی لوڑیندے نیں۔ اِک ہور انج دے بندے دا دسیا کہ جو موتہہ آیا اوہ میتوں بولدا رہیا پر میں کوئی ولدا نہ دِتا۔ آکھن لگا جد تیک ایہ دُنیا باقی اے ساڈی دھروئی تے تُہاڈا جرن باقی رہوے۔ ایتھے ای فرید دی گل سُنائی نال ای دسیا انج دے ای کُجھ ملنگ شیخ بہاؤالدین زکریا کول آئے، کُجھ منگیا، نہ لبھن تے لڑن مرن تے آگئے، اِٹاں چک لئیاں، شیخ نے بوہا بھیڑ دِتا۔ اوہ خانقاہ نوں اِٹاں مارن لگے۔ کُجھ چر پچھوں بہاؤالدین زکریا آکھن لگے میں ایتھے آپ نہیں بیٹھا، شیخ شہاب الدین سہروردی دا بٹھایا ہاں۔ پھیر بوہا کھول دِتا، ملنگاں سر بھوئیں رکھے تے پرت گئے۔ خواجہ نظام الدین آکھیا خورے گنج دا ویلا سی بہا الدین زکریا تے جد بوہا بند کیتا۔ اوہ ویلا لنگھ گیا تے بوہا کھول دِتا۔ ایتھے ای اُحد دے بھیڑ دِی دس پائی، سنگیاں دے شہید ہون تے جبرائیل حضرت محمدﷺ نوں آکھیا تُسیں وی شہیداں وچکار رلے پے جاؤ جھٹ دا جھٹ تاں جو ایہ گھڑی لنگھ جاوے۔

ملکیت تے بندیائی دی کتھا ہے ایہ مجلس، نِکے نِکے واقعات سُنا کے خواجہ نظام الدین تیجے ای سُنن ہاراں اندروں وڈیائی، ماکی، چودھر، ناں ناویں دے پواڑے کڈھ کے چج موہرے کیتا ہے۔ کتاب دی پُچھ تے صاف انکار کیتا، کتاب وی ناں مل دی شکل ای اے جو اِک دے ناویں لگی ہوندی اے۔ سو صاف اِنکار کیتا کہ میں کتاب لکھی کوئی نہیں۔ نہ ملکیت بنائی اے۔ میرے متھے لوکاں زورے کتاب مڑھ دِتی اے۔ ناویں لگی دی سانبھ کرنی پوندی اے۔ شیخ علی ہجویری کتاب لکھی تے وچ ناں لکھیا اپنا کہ چوری نہ ہو جائے۔ دوجی گل دا اندروں جوڑ جُڑدا ہے ماکی نال۔ کہ لوک آؤندے نیں نذراں نیازاں لے کے، سجدے کردے، پیر چُمدے، اوہ بندیوں مریدین ہو جاندے نیں۔ ایہ ورتا راجی دے اندر اِک جعلی ہستی بناؤندا اے۔ جو ماکی دا نتریا روپ ہے۔ کُجھ جی ایہے وی آجاؤندے نیں جو چنگا ماڑا بولدے نیں، سانوں آکھردے نیں گال مندے تے ڈنڈیاں نال۔ اوہ ٹھیک کردے نیں۔ ایہ ہوندا رہنا چاہیدا

اے۔ اسانوں حیرت ہووے اسیں ہور دُنیا وچ نہیں رہندے، اتھے ای وسدے آں، سانوں ڈھاکے تھلے لان والے بندے وی موجود نیں۔ فرید نوں یاد کردے نیں، کیویں آون والے بندے دی بُجھ دا بھیت ولدا دتا تے چیتے کروایا کہ کہانی یاد کر پچھلی، بُت میں نہیں بنایا ایہ قدرت نے آپ بنا کے جان پائی اے۔ توں وی بُت ایں میں وی بُت آں۔ اِکو جیہے آں عام جیاں ورگے۔ اِک بریک ٹکرا، خواجہ نظام الدین دی گل بات وچوں سہی ہوندا اے اکو ویلے اندر دکھو دکھ ورتا ریاں دے بیان راہیں۔ بہاؤالدین زکریا نے بوہا بند کیتا تے اِناں کھاہدیاں نیں۔ لوک ماتا نے اندر بدل دتا، عام جیون وچ کجھ ہور بن گئے ہاں بشر نہیں رہے۔ تکلیف تے آوندی اے، بارحمت وی نال ٹُردی اے۔ سنگیاں دی شہادت نال جوڑ کھاپڑیا اے اوس نوں عام جی وانگ جرن لئی حضرت محمدﷺ نوں وی ایہ ڈھنگ ای دسیا جبرائیل نے جو جھٹ پل لئی ایہناں شہیداں وچکار ای ملے پے جاؤ، اپنے آپ نوں کمزور نہ جانو، تُساں اگے ٹُرنا اے لوک دا حوصلہ بننا اے، اپنے منصب دی سیہان کرو۔ خواجہ نظام الدین اپنی وڈیائی تاں نہیں کیتی پر ایہناں گلاں دے آپسی ٹکرا وچوں ای ایہ سہی ہوندا اے۔ ملنگ دے غصے، گال مندے وانچپ نال ولدا دینا وڈے جیرے دا کم ہے۔ سو اوس آکھیا جد تائیں دُنیا رہوے ایہ گل لوکاں نوں اپڑدی رہوے کہ تیرا ورتارا کیہ اے۔ جو وی آوے بوہا کھُلا رکھو، بند کرن تے اِناں پے سکدیاں نیں۔ بوہا رمز ہے اپنے تے اوپرے وچکار نکھیڑ دی۔ بوہا وی مالکی دا نشان اے، کجھ ہے وکھرا اپنا تے اوس دا بوہا اے، بوہا سکھال دا نشان وی ہویا، ماڑے گھراں دے بوہے کس ویکھے نیں کدیں۔ بوہے آون والا کوئی آس اُمید لے کے آوندا اے۔ خواجہ نظام الدین دی ساری گل بات اوہناں دے بے مل تے سکھنے روپ نوں وکھاوندی اے۔ نہ کتاب دی مل اے نہ اپنے آپ دی۔ جو جی آوے کسے دے آکھن دی کھل اے۔ شیشے اندر اپنا آپا ویسنا اے سو جو جس نوں دِسدا اے اوہی ویکھا اوہ الیندا اے۔ کتھا ساری شیواں تے ہستیاں نوں چھا مارن دی اے۔ جس پاروں ہولا پے جاندا اے بندہ۔

کتھو:

خواجہ نظام الدین ہوراں اوہناں لوکاں بارے گل کیتی جو دھن مال جوڑی بیٹھے نیں۔ ہور ودھاون دی سدھر نیں۔ اِکناں نوں لوڑوں ودھ لبھ جاوے تاں پریشان ہو جاندے نیں تے دوجے اوہ نیں جہا وی لبھے ہوس مُکدی نہیں۔ سو چاندی جوڑن نال سُکھ نہیں ملدا۔ خوشی تاں ایس دے خرچ کرن اندر اے۔ مثال دتی جے کوئی چنگا کھانا یاں پاؤنا چاہوندا ہے تاں اوس لئی وی پیسے تاں خرچسی پھیر ای من چاہیا کھا پا کے خوش ہوسی۔ سو سونا چاندی جوڑن لئی نہیں سگوں خرچ کرن لئی ہوندے نیں۔ جوڑن دی غرض دوجیاں نوں نفع اپڑانا ہونی چاہیدی اے۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے میں تاں پہلاں ای کدیں دُنیا پچھے نہیں ساں نسیا، مُرشد فرید دے لڑ لگا جیہناں دی نظر وچ دوویں جہان ای کجھ نہیں سن۔ اپنا دِن ہے

کہ پیسے دی تنگی منڈھ توں ای سی پر بڑا سوہنا ویلا لنگھدا سی۔ اِک واری شام ویلے اِک جی ادھا ٹکہ (ٹکہ۔ بنگال وچ روپے نوں ٹاکا آکھدے نیں) دے گیا۔ میں سوچیا کل خرچاں، راتیں اپنے دھیان لگا تاں اوس ٹکے میرا دل پھڑ لیا، اپنے ول کھچن لگا۔اپنی ایہ حالت ویکھ دُعا کیتی کہ کدسویر ہوئے تے ایس ادھے ٹکے توں جان چھڈاواں۔ (3)

وچار:

مجلس دسدی اے شخص تے پڑھن ہاراں نوں جوڑھن دولت دا سواد کول رکھن وچ نہیں ایس دا خرچن سوادا اے۔ ایس دے خرچن دا مقصد ہوراں نوں فائدہ اپڑانا ہونا چاہیدا اے۔ پیسے والیاں تیک ایس دی ورتوں دا ڈھنگ بچے اپڑاندے نیں۔ جے پیسہ کول ہوئے تاں پتا ہوئے ورتنا کتھے ہے۔ خواجہ نظام الدین اپنا دسیا کہ شیخ فرید نال جُڑے جو ہر شے توں بے نیاز آہے۔ فرید نے ویہار چھڈیا ایہ وی تے اگلا وی۔ ویہار چھڈن دا رنگ ہے بندیاں نال پیار۔ چالو ویہار نوں فنا اے، موت دا ڈر اے۔ ڈر مُکاون لئی اگلا جہان بنایا پر اوہنوں وی ویہاری رنگ رنگیا مل ویہار نے۔ جہان نوں چھا مارن دے رنگ نیں سارے۔ خواجہ نظام الدین دی یاری عام جیاں نال آہی جیہناں سبھ ترک کیتا ہویا اے۔ سمجھ تاں پہلوں بنی ہوئی سی پر فرید نال پیوند نے رہندی گھاٹ پوری کر چھڈی۔ اپنا حال تاں ایہ سی خواجہ نظام الدین دا کہ ادھے ٹکے دی حاضری نے اوہناں نوں غیر حاضر کر دِتا، کہ کدسویر ہوئے تے ایس توں آزاد ہوواں۔ پیسے دے نہ ہوون نال تکلیف گھٹ سی آون نال ودھ گئی۔ پیسے نال بندا اپنے آپ نوں محفوظ سمجھدا اے۔ ایتھے معاملہ اُلٹ ہے پیسے دا ہوون ان رکھا اے بے وساہی اے۔ پھیر اصول بنا لیا کہ رات تک کوئی شے کول نہیں رکھنی سبھ ونڈ دینا جو وی ہوئے کھان لئی یا دھن دولت۔ فرید نال رشتے نے ایہ سار دِتی اوہناں کول وی کجھ نہیں سی رہندا سبھ مُک جاندا سی۔ اج دا جی اجیہا تاں نہیں بن سکدا پر سوچ سار نوں اوس لیہے لا سکدا ہے جس جہان دی دس پا گئے نیں اوہ کیویں اُسارنا، بناؤنا اے۔ چالو ویہار دی آزادی پیسے دے اصلوں ٹکن وچ ہے۔ ایہ ای جڑ اے ہر نکھیڑ تے پاڑ دی۔ پیسہ ہے تاں اوس دی ورتوں کرنی کتھے اے۔ روٹی ٹکر دی سانجھ ری ایہ نہیں سگوں بنیاد ہے پورے سانجھے جیون دی جو قدرت سرجیا اصل رنگ وسدا آبا کدے۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین اپنے اُستاد فرید الدین مسعود دے جیون بارے گل کیتی: فرید شربت نال روزہ کھولدے سن۔ اِک وڈے پیالے شربت وچ مُنقا ہوندا، اوس دا ادھایاں تریجا حصہ موجود سنگیاں وچ ونڈ دیندے۔ سنگتی اوس وچ ہور پانی رلا سبھ سانجھا کردے۔ اپنے شربت وچوں وی جے کوئی ہور منگ لیندا تے دے دیندے۔ نماز پڑھ کے دو گھیو لگیاں روٹیاں وچوں اِک بیلیاں نال سانجھی کردے تے

دوجی آپ کھاندے، اپنی روٹی چوں وی دے دیندے جے کسے دا جی ہوندا کھاون تے۔ ایہ کھانا نمک جاندا تے ہور نہ کھاندے دوجے دیہاڑے اِفطار ہیک۔ نماز پڑھدے تے اپنے ذکر دھیان لگ جاندے۔ پھیر ہور سبھ لئی جو وی کھانا موجود ہوندا اوتھاں سبھ رل سانجھا کردے۔ فرید نوں خلہ (گلے دی بیماری) دی تکلیف سی، ایسے بیماری وچ ای فوت ہوے۔ خواجہ نظام الدین دسیا کہ اِک رات فرید دے آرام ویلے میں کول ساں۔ اوہناں اِک منجی وچھائی تے اُتے اوہ ای کمبل پا دتا جِس اُپر دن ویلے بیٹھدے سن، اوہ کمبل نکا سی تے پیراں ول اِک ہور چادر پائی گئی۔ جے راتیں چادر اُتے لیندے تے پیراں ولوں تھاں ننگی ہو جاندی۔ اپنے مُرشد بختیار کاکی دا دتا عصا کول رکھدے اوس تے پیار نال ہتھ پھیردے، اوس نوں چُمدے۔

اِک دیہاڑے ایسے بیماری وچ مینوں تے کُجھ ہور سنگیاں نوں سد آکھیونیں کہ باغ وچ جاکے رات جاگو تے میری صحت لئی دُعا کرو۔ اسیں روٹی ٹکر نال لے گئے، اوتھے اِک کوٹھے اُپر رات جاگ کے دُعا کردے رہے۔ دن چڑھے فرید کول جا عرض کیتی، اسیں رات جاگ کے دُعا کیتی جیویں تُساں حُکم دتا۔ کُجھ چُپ مگروں آکھیونیں تُہاڈی دُعا نال کوئی فرق تاں پیا نہیں۔ اِک مُرید علی بہاری میرے پِچھے کھلو تے بولے، اسیں ادھورے لوک ہاں، تُسیں پورے او، پوریاں دے حق ادھوریاں دی دُعا کیویں سُنیوے۔ فرید تک واج نہ اپڑی تے میں اوہی گل مُڑ کیتی۔ آکھن لگے مینوں تک کے: میں رب توں دُعا کیتی اے تُسیں رب توں جو منگو گے پاؤ گے۔ پھیر اپنا عصا مینوں دے دتا۔

امیر حسن دے پُچھن تے خواجہ نظام الدین رو پئے تے آکھیو نے فرید نے شوال وچ مینوں دِلی گھل دتا تے محرم دی پنج نوں پورے ہوئے۔ اخیری ویلے مینوں یاد کیتا کہ خواجہ نظام الدین دِلّی اے تے بختیار کاکی ہوراں دے اخیری ویلے میں وی کول نہیں ساں ہانسی آگیا ہویا ساں۔ پھیر دسن لگے خواجہ نظام الدین کہ فرید دی بیماری ودھ گئی تے رمضان دے روزے نہ رکھے۔ اِک دیہاڑے کھکھڑی کھاندیاں اِک پھاڑی مینوں وی دِتی۔ میں سوچیا کھا لواں روزے دا کفارہ دے لیساں دو ماہ روزے رکھ کے، ایہ جو فرید نے اپنے ہتھیں دتا پھیر کتھے نصیب ہونا اے۔ ایس توں پہلاں کہ میں کھاندا فرید آکھیا: انج نہ کرنا مینوں تے شریعت ولوں اجازت اے تہانوں نہیں کھانا چاہیدا۔ لوکاں دے پُچھن تے دسیا فرید دی عمر ترانوے ورھے سی۔ ایس شام خواجہ نظام الدین عشاء دی نماز پچھوں امیر حسن نوں اپنا مُصلیٰ دتا۔ (4)

وچار:

انسان دے جیون دی تریخ تے نُرت بن گواچن دی کتھا ہے ایس سادی سوکھی گل بات اندر۔ کیویں سانجھاں ٹُٹیاں تے وکھرپ وجوگ بنیا تے سانجھ کیویں جوگ بننا ہے ہُن۔ اصل معاملہ

رشتے دا ہے عمل کھاون دا ہے یا پاون دا۔فرید دا رشتہ کھانے نال ہے پر پرہیز دا، بُھکھ دی لوڑ محسوس کر کے کھاندے نیں۔اوس ویلے جد روٹی دی لوڑ بہت اے پھیر وی ونڈ کے کھانا، اپنے تے خاص کنٹرول رکھنا فرید ورتا رہا ہے۔ونڈن نال طاقت لبھدی اے۔سانجھ دی کیفیت پیدا ہوندی اے، سانجھ نال ای طاقت اے۔روٹی نال ہے رشتے دا، کھان دا عمل قدرتی اے پر ویلے نال بدل گیا اے تے بُھکھ دا نشان بن گیا اے۔دوجے نال ویر، دوجے دا حصہ مارن، اوہنوں اکھوں اوہلے کرن تے اپنیاں لوڑاں لئی ورتن دا نشان بن گیا اے کھانا۔شیواں نوں ملن اوہناں تے قبضہ کرن دی بنیا دخوراک اے۔خوراک ای جی نوں جی نال جوڑدی تے تروڑدی اے۔پورے جہان اندر بندیاں دے وچکار سمبندھ پیدا کردی اے، جوڑ سانجھ دا یا ویر وکھرپ دا، وجوگ دا۔خوراک قدرت دی دین ہے رُکھاں تے مٹی ویلے، بندیاں تائیں اپڑدی اے۔فرید دے روزے فرض توں وکھ نیں ایہ اوہناں نال رشتے دا نشان نیں جیہناں نوں نہیں لبھدا کھاون نوں تے جد کھاندے وی نیں تے اوہناں نال سانجھا کر کے۔ایہ ای اصل رشتہ اے۔

کھاون قدرت تے انساناں نال رشتے دا نشان اے، تے ایس دا اُلٹ وی۔دوجا وڈا عمل جیون وچ پہنن دا ہے۔کپڑا پاون ہے اپنے آپ نوں کجن، ایہ وی قدرت تے انساناں نال رشتہ اے۔کھاون تے پہنن انسانی تت نوں مضبوط کرن دا، اکائی نال جُڑن دا، انسانی جُوت نوں ویکھن دا اظہار اے۔شیواں وی اوسے پیار دے اظہار دا نشان نیں۔عصا نری لکڑ نہیں اِک جیوندی شے ہے فرید لئی۔اوس نوں ہتھ لاون، چُمّن نال اندر پیار تے احساس دی لوگدی اے اپنے مُرشد دا نال ہوون سہی ہوندا اے۔فرید نے لوڑوں ودھ نہیں سگوں گھٹ ای رکھیا۔ایس ورتارے نے انساناں اندر اپنیت ودھائی، جو آیا اوس نوں اوپرا نہ لگی اپنا آپ ای سہی ہویا فرید نوں ملن وچوں۔

دُعا وی رشتہ بناون دا ڈھنگ اے۔دُعا عاجزی اے انسان دی قدرت اگے، اپنے آپ نوں خالی کرن دا وسیلہ۔دُعا نیت نیویں ہون دا احساس پیدا کردی اے۔دُعا دا عمل قدرت نال نرمی، محبت، لین دین دا رشتہ اے، جیویں رُکھاں انساناں وچکار ساہ دا رشتہ ہے۔جدوں دا جیون بنیا ہے اوس ویلے توں ہر اِک دا بئے نال پیار موجود ہے۔وکھرپ یا توڑ جُوت دا راہ وی اے۔ایہ دُوانُھا اے dilectics آکھ لوو۔ساہ روک کے ہور ساہ لین دی جا بندی اے۔انج ای انسان اندر سُرت جمی، وڈیاں سکت والیاں شیواں اگے اپنا آپ نیوانا سُرج اگے متھا ٹیکنا، پتھراں اگے عاجزی دسنا۔پھیر بندیاں دے وچکار رشتہ اے، ہر شے دی جُوت اے، جُوت اکائی نال بدھی اے تے اکائی تت ہے۔کھاون پیون پاون ایس اکائی دی سُرتوں جمدے نیں، جے سُرت کمزور اے اکائی دی تے کھاون پاون وکھرپ اے۔فرید اپنے لئی دُعا مریداں توں کرواندے نیں، اوہناں نال رشتہ جو ہویا۔علی بہاری نے اپنی عاجزی دی گل کیتی کہ ساڈی دُعا کیویں اثر کرے تے ولدے وچ کاملیت خواجہ نظام الدین نوں دے دِتی اپنے کول نہیں

رکھی ۔ ہے تاں ایہ وی لین دین دا رشتہ پر ایہ لین دین ہورا ے اوس چالو ویہار دے لین دین توں جو نفعے گھاٹے تے کھلوتا اے ۔خواجہ نظام الدین نوں روزہ توڑن توں روکیا اے کہ عُمر کشٹ کٹسی دو مہینے دے روزے رکھ کے ۔ میں کیوں کشٹ دا سبب بناں ۔خواجہ نظام الدین دا خیال وسدا اے جو عشق پیار اندر روزہ توڑیا جا سکدا اے تے نال ای دو وجے نوں گل اپڑ گئی اے کہ تُساں سوچیا سمجھو توڑ لیا ایہ بہت اے۔ اسیں اِک ای آں، تیرا سچ اپڑ گیا اے مینوں ۔فرید ایہ نہیں کہندا کہ روزہ تُڑوا کے ویکھدے میرے لئی کیہ کر سکدا اے ۔آپ اتھارٹی نہیں بنے ۔پیر، پنڈت، پادری، پروہت، مُلاں، عالم سارا سلسلہ ہے درجے بندی تے اتھارٹی دا ۔قدرت سرجیاں شیواں رل سانجھیاں کرن کیتے ہن ۔مل ویہار ایہناں دا عمل لاندا اے تاں شیواں بے ست ہو جاندیاں نیں ۔اُپجاون دا پورا عمل قبضے ہیٹھ ہو گیا تے غُلامی نے جی نوں تروڑ، وکھرا کر قدرت توں وکھ کر دتا ۔ایہ ای عمل جوڑ دا وی اے تے توڑ کے وکھ وی کردا اے ۔ایہ وواتھ اُنج دے کم وچ آ گئی جس ایس وواتھ نوں سمجھنا تے چون کرنا آپ مسئلہ بن گیا اے ۔پوری مجلس ایسے رولے دا ویروا اے، اُپروں سادہ اندروں ڈونگھا ۔رشتیاں دی پچھان رشتے بناون وچ ای سہی ہوندی اے ۔کھاون پاون دی سانجھ نیڑ بناوندی اے ایہو جیون رنگ اے جو فرید دی دین اے ۔

کتھ :

دُعا بارے گل بات ہوئی تے خواجہ نظام الدین آکھیا جدوں مصیبت اُتوں آوندی اے تے دُعا ہیٹھوں جاندی اے ۔فضا وچ آہمو ساہمنے ہوندیاں نیں جے دُعا وچ طاقت ہووے تے مُصیبت نوں پرتا دیندی اے، نہیں تے مُصیبت ہیٹھاں لہہ آوندی اے ۔جد تاتاریاں دا حملہ نیشاپور تیک اپڑ گیا تے اوتھے دے بادشاہ نے اِک بندے نوں شیخ فریدالدین عطار کول گھلیا دُعا لئی تے اوہناں آکھیا دُعا دا ویلا لنگھ گیا اے، جس مُصیبت نازل ہو چکی اے اپنے آپ نوں رب دی رضا دے حوالے کر دینا چاہیدا اے ۔خواجہ نظام الدین آکھن لگے مُصیبت دے آون پچھے وی دُعا کرنی چاہیدی اے، ایس نال مُصیبت دُور نہ وی ہووے اوس دی سختی گھٹ جاندی اے ۔ایس دے نال صبر ورضا تے توکل دی گل ہوئی ۔سبھ لئی کھانا آ گیا تے اِک بندہ آکھن لگا میں کھانا کھادا ہویا اے پر ایہ شوربا میں نہیں چھڈ سکدا، انج دے ہاسے مخول دیاں گلاں ہویاں ۔خواجہ نظام الدین دسیا سیال دی اِک سویر جمال الدین خطیب ہانسوی ول گیا اوہناں ایہ شعر پڑھیا:

با روغن گاؤ اندریں روزِ خنک
نیکو باشد ہریسہ و نانِ تنک

ایس پالے وچ گاں دے گھیو چ پکا ہریسہ تے روٹی کھان دا سواد اے ۔

خواجہ نظام الدین آکھیا غیر موجود شے دا ذکر غیبت اے ۔اوہ آکھن لگے میں لیا کے رکھیا ہویا اے

تاں ای تے ذکر کیتا اے۔ایس دے نال ای اِک ہور گل سُنائی کہ محمد نامی مُرید بیٹھا سی کھانا آیا تے دستر خوان نہیں سی فرید آکھیا کھانا زمین تے ای رکھ دیو۔اوتھے بیٹھے لوکاں دے من آئی کہ دستر خوان ہوندا تے چنگا سی۔فرید نے سجے ہتھ دیاں دو اُنگلاں نال دائرہ بنا دِتا تے آکھیا محمد سمجھ لے ایہی دستر خوان اے۔ (5)

وچار:

دُعا تے غیبت بارے ایس مجلس اندر گلاں ہویاں۔غیب شے دا ذکر کرن غیبت اے۔غیب دا مطلب اصل وچ اوس شے نال منفی رشتہ اے۔جد تک رشتہ غیب اے،غیبت اے۔رشتہ حاضر اے تے غیبت نہیں اے۔خیال اندر اکائی پیدا کرن دی طاقت ہووے تے غیب حاضر ہو جاندا اے،غیب نہیں رہندا۔جیویں کھانے دا جمال الدین ہانسوی آکھیا تے دستر خوان دا فرید نے۔آپ پورے حاضر ہوو تے خیال حقیقت بن جاندا اے۔خیال وچ حاضری سبھ نوں اِک کر سکدی اے۔زمین آپ دستر خوان اے ایس نوں لوڑ نہیں ہور کپڑے پوان دی۔غیر حاضری وچ دوج اے، تے دوج وچ تنگ دِسدا اے۔جس نوں کپڑے پوانے پیندے نیں۔اکائی تنگ ویندی اے تے پکے فرش وچھدے نیں، سنگ مرمر دے آہر ہوندے نیں۔دوج ودھدی اے۔غیر حاضری وجوگ اے۔زمین تاں حاضر اے ہر تھاں، ہر پل۔ معاملہ ایہی اے جو گل دی جا رئی اے اوہ غیبت نہیں دماغ اندر پوری حاضر اے۔جو لکیراں کھچ دِتیاں نیں ایہ ای دستر خوان اے۔غیبت دا اِک مطلب غیب ہونا تے دوجا پچھے عیب بیان کرنا اے۔غیبت نری عیب جوئی اے کسے نوں مندا آکھن۔غیب دا ذکریاں لالچ لئی ہوی یاں بھیڑ لئی۔لالچ ہوس پاروں تے عیب دوری پاروں دِسدے نیں۔جس کول ہے کیوں ہے اوہدا بیڑا غرق ہووے۔ایہ دوری ہے بندیاں تے شیواں توں۔جے دُوری نہیں حضوری اے تے اکائی اے،اکائی اے تے غیبت غیب اے۔ ہر شے جو موجود نہیں اوس دا خیال کرنا غیبت نہیں۔جس نال عشق دا رشتہ اے اوس دے خیال وچ کوئی بھیڑ نہیں،اوہ خیال نیڑ ودھاندا اے۔پیار سبھی ہوندا اے ایس غیب حاضری اندر۔جس نال پیار نہیں اوس لئی رلی ملی کیفیت ہوندی اے۔جس نال تعلق ٹُٹ گیا ہووے اوہ ہر ویلے بھیڑا ای جاپدا اے۔چالو ویہار اندر پوری حاضری پیار دی نہیں ہو سکدی، وچ وجوگ موجود رہندا اے۔

سجا ہتھ صاف پاک ہوون دا نشان اے۔دو اُنگلاں نال دائرہ بنایا سو دو دائرے بنے وچکار وِتھ اے۔اِک دائرہ اِک جی اے دوجا دائرہ دوجا جی اے۔دِسن وچ دائرے دو ہن پر اصلوں اِک اے، دوئی حاضری دا نشان بن گئی اے۔ایہ پورا جیون اے جو فرید سنگتیاں موہرے حاضر کر دِتا اے۔دائرے اُپر دائرہ نشان ہے لا انتہا دا صرف لا انتہا دا نہیں رشتے دا وی۔ہر رشتہ دوجے نال جُڑیا اے۔جیون آپ دائرہ اے۔ہر اندر دا دوجے اندر نال سبندھ اے، جُڑت اے۔سبھ کائنات دائریاں وچ لامحدود نیں۔ کوئی گنتی ہوای نہیں سکدی۔دائریاں دا بے انت ہوون سبھی کریندا اے۔ہر

نکی شے سینٹرا اے، وچکارا اے، شوہ اے۔ نکا ہیں آپ دائرہ اے۔ دستر خوان اے۔ زمین آپ دستر خوان اے اتھے سبھ چیزاں حاضر نیں۔ دستر خوان اُنج تاں چوکور (مُستطیل) ہوندا اے۔ ایہ فرید دا دستر خوان اے جو گول اے۔ گول بنانا ای اوکھا اے۔ سبھ نوں وچکار کرنا مُشکل اے۔ بُنگاں بنائے پاڑ نوں حاضر کرنا سوکھا اے، ورھیاں بدھی جیون ایس اندر جالی آئے آں۔ ویہاری سُرت نے اوکھا کر دتا اے میل۔ اوہ میل جو پوری حاضری اے جی دی جی نال۔ جو تُچا سبندھ اے جیاں دے آپسی ورتارے اندر جس وچ غیبت دا وجود ہے ای نہیں۔ اوہ میل جس ہو گُزرے تے آون والے سبھ نوں پل دی گھڑی حاضر کر جوڑ دتا اے، وجوگ تے دوئی مُکی تاں غیبت وی جا رُکھاں۔

کتھا:

توبہ کرن تے اوس تے قائم رہن بارے گل ہوئی۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے جد کوئی بیعت کر کے اوس تے ثابت رکھے تے پہلوں کیتے دی پُچھ نہیں ہوندی۔ سراج الدین دی گل سُنائی جو ابوہر دا وسنیک آہا، تے فرید دا مُرید وی۔ اوس دی گھروالی دے ساکاں نال لوکاں دا جھگڑا ہویا تے سراج الدین دی سوانی تے تُہمت لائیو نیں۔ اوس نے صرف ایناں ولدا دتا کہ جو آکھ رہے او ایہ میرے بیعت کرن توں پہلوں دا معاملہ اے یا پِچھوں دا؟ خواجہ نظام الدین آکھیا اوس سوانی نے کِنی سوہنی گل کیتی۔ (6)

وچار:

مُرشد نال رشتے دا معاملہ ہے ایس مجلس اندر۔ فرید نوں مِلن توں پہلوں اوس سوانی دا عمل کیہ آہا ایہ گل ہُن بیکار اے۔ جد فرید دے لڑ لگی تے اوس دی سمجھ سار بنی کہ میں نواں ہو سکنی آں سو اوہ بیعت ہوئی۔ اپنے بارے، جیون بارے، انسانی رشتیاں بارے ساری سمجھ بدل گئی۔ فرید سنگ، جی نوں اپنی ہوند ہِکم تے مت نویں ہوون دے آہر لاؤندا اے۔ گل ویلے دی ہے، اصلوں کیہ رشتہ ہے بندے دا ویلے نال، ہِکم نال، کیہ کیتا اے تے کیہ کرنا اے۔ سوانی الزام دا ولدا گال مندے نال نہیں دتا سگوں ایہہ دسیا، جو پہلے ہویا اوہ میرے وس نہ آہا، میں بے سُرت آہی سو اوہدی ذمے وار نہیں ہاں، اوہ ویلا میتھوں لنگھاندا پیا سی۔ ہُن ذمے وار ہاں، میں ویلا پئی لنگھانی آں۔ ایہ بدلاؤ آیا ہے بیعت ہوون نال۔ بیعت کیہ اے؟ بیعت رشتہ اے۔ اِک وعدہ، قول، commitment۔ کہ ایہ اِک بندہ جو پیا دسدا، ٹھیک پیا دسدا اے، میرا جیون آہر ہوسی ہُن جو وی ایہ دسیسی میں پابند ہاں ایس دی۔ ایس بیعت دے رشتے نے سبھ نواں کر دتا اے۔ ہِکم نال تے لوکائی نال سبندھ ہُن بدل گیا اے۔ اِک نویں ہستی اُساری اے بیعت دے رشتے نے۔ ایس حاضر جی اندروں دوئی مُکا کے اکائی نال لڑ بنھیا اے فرید نے تے سمجھ سار وی نویں تھئی اے۔ ویکھن نواں ہویا تے آکھن کرن دی وِتھ مُکی اے۔ رشتیاں دی سیان بنی اے۔ خواجہ نظام الدین سوانی دی گل وڈیا کے آپ اوہدے نال جا کھلوتے نیں، کہ میں وی ایسے مہر دا جی ہاں، اوہ نہیں

بُھن جو پہلوں آیا۔ اُستاد نال رشتے نے سارا عمل نواں کر دِتا اے۔

کتھا:

خواجہ نظام الدین ہوراں کول اِک بندے نے اپنے چنگے حالات تے تنگی دُور ہون دی دُعا لئی بینتی کیتی۔ ہر رات سورۂ جمعہ پڑھن دا دسیو نیں نال ای اپنے مُرشد شیخ فرید نوں یاد کیتا کہ اوہ آکھدے سن ہر جُمعے دی رات پڑھو پر میں آکھنا ہر رات پڑھو معاشی تنگی مُکاون لئی، پر میں اپنے لئی کدیں نہیں پڑھدا۔ رب جیویں چاہوے رکھے۔ نال ای صوفیانہ لباس والیاں دی گل سُنائی جو سُفے دی حقیقت بچے کر دے سن کہ بڑا سوہنا سُفا اے تُہاڈے حالات چنگے ہو جان تے دُنیاوی شیواں لبھن لگیاں۔ خواجہ نظام الدین دے من آئی کہ آکھن اوہناں نوں جو ایہ لباس پاون والے تے اِنج دی حقیقت نہیں کر دے۔ پر آپ نے کُجھ نہ آکھیا تے اوہناں توں وکھ ہو گئے۔ جو بندہ دُعا لئی آیا سی آکھن لگا: لوکاں لئی چنگے حالات تے خوشحالی منگن توں وکھ کوئی اُپاء نہیں۔ خواجہ نظام الدین ہسے تے بولے ایہ گل تُہاڈے لئی نہیں کیتی سگوں اپنے لئی کیتی اے۔ (7)

وچار:

معاشی نظام بناون تے چلاون والیاں دے مہاندرے سی ہوندے نیں ساری گل کتھا اندر۔ اوس معاشی نظام دا ویروا اے جس وچ کسے لئی تنگی اے کسے لئی فراوانی۔ جو دُعا کروان آیا اوس نوں سمجھاون دا آہرا اے۔ ویکھ تاں سہی کتھے منگن آیا ایں اسیں تے آپ سکھنے بیٹھے ہاں۔ اوس نوں تسلی لئی دُعا دس دِتی اے کہ قُدرت نیڑے ہو تیری بے وساہی گھٹے، نال ایہ وی سمجھ دِتی اے کہ ایس دا اُپا ساڈے کول نہیں اے۔ جے قُدرت نال اکائی بنیجے تے تھوڑ مکے۔ اُڈدے پکھوں، پتھر وچ کیڑے نوں اوہ ای رزق پُہنچاوندا پیا اے۔ قُدرت سرجے رزق دے نظام اندر تنگی ہے ای نہیں۔ ایہ ویہار قُدرت دے اُلٹ اے۔ تاں ای کُجھ بُھکھے تے کُجھ رجے ہن۔ قُدرت دا بناون تے دیون سبھناں لئی سانجھا ہے۔ خواجہ نظام الدین اپنے لئی نہیں منگدے کُجھ۔ قُدرت نال اکائی دا رشتہ ہے سو اوہ نہیں منگدا تے میں وی نہیں منگدا۔ جیویں اوہنوں رکھنا چاہیدا اے اوس طرح ای رکھدا اے۔ میں رب توں وکھ نہیں ہاں۔ سو جو میںوں لوڑیندا میرے کول ہے، اپنے لئی دُعا نہیں منگدا۔

صوفی لباس پاون والیاں دا بھرم کھولیا اے۔ باہروں ظاہرداری اے سادگی، دُنیا توں وکھریواں، کوئی سدھر نہیں۔ دوجے پاسے ہک بنے دیاں سُفیاں دی حقیقت ہور کر دے پئے نیں، اندر دیاں تانگھاں نیں دھن مال جوڑن تے وڈیائی دیاں۔ لباس پایاں کوئی صوفی تاں نہیں نہ ہو جاندا ایاں صوفی ناں رکھایاں اندرلا بدل تے نہیں جاندا۔ قُدرت دا اِک اپنا بنایا نظام اے جو سبھے کم کری جاندا اے۔ دُنیا دے اُلٹ ورتارے نال قُدرت دا نظام خراب ہوندا اے۔ جے سمجھ ہووے کہ خرابی کیویں ہوئی

تاں ٹھیک کیتا جا سکدا اے۔ بیں توں بوٹا نکلدا اے، پتر بندے نوں ساہ دیندے نیں تے اوہ جیوندا اے، رُکھاں دی راکھی کردا تے پھل کھاندا اے۔ قُدرت دا نظام جوت نال جُڑیا پیا اے۔ اکائی دا رشتہ ہے انساناں، پکھوواں، جنوراں وچکار۔ انساناں دا آپسی سانگا وی اکائی دا ہے، جتھے اوہ نکھڑ دا اے کم خراب ہو جاندا اے۔ سمجھ مُک جاندی اے۔ قُدرت دے حساب سِر سبھ ٹُرے تے کوئی لڑائی نہیں، اوس دے مُکن نے تھوڑ بنائی اے۔ تھوڑ نے بے وساہی تے مل جمی اے۔ اُج جھک نوں چودھر دِتی اے۔ صوفی پیراویاں اوہلے کوجھ لکائے نیں۔ تھُڑاں نے پیراں تے دُعاواں دی لوڑ ودھائی اے۔ ایہ سارا سسٹم ای جڑوں پٹیجے تاں ٹکر سانجھا ہوئے۔ اوہلے لتھن تے سچ دی سیان ہوئے۔

کتھ:

امیر حسن سجزی نے ہور بیلیاں نال بیعت بجری کیتی تے خواجہ نظام الدین نے مکہٗ فتح توں پہلے دا واقعہ سُنایا۔ جدوں حضرت عثمانؓ دی شہادت دی غلط خبر ملی تے حضرت محمد ﷺ نے ویریاں نال بھیڑ دا متا پکایا تے سنگیاں بیلیاں توں بیعت لئی ایس کم نوں کرن دی۔ صحابی ابن اکواع نے بیعت کیتی تے آپؐ نے پُچھیا کہ تُسیں پہلے بیعت نہیں کیتی؟ اوہناں آکھیا بیعت ہاں پر ہُن بجری کرن لوڑنا ہاں۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے ہُن جو بیعت مُڑ کیتی جاندی اے اوس دے پچھے ایہی واقعہ ہے۔ جے مُرشد کول نہ ہوئے تے اوس دے کپڑے تے ہتھ رکھ کے بیعت کیتی جا سکدی اے۔ شیخ فرید وی انج کردے سن تے میں وی کرنا ہاں۔ پیر نال عقیدت تے پیار لئی خواجہ اجل شیرازی دے مُرید دا دسیا، جس نوں قتل ویلے قبلہ رُخ کھلوایا گیا تے پیر دی قبر ول پٹھا ہو گیا۔ اوس نے اپنا مونہہ پیر دی قبر ول کر لیا۔ جلاد آکھیا ایس ویلے تاں مونہہ قبلے ول ہونا چاہیدا اے۔ مُرید ولدا دِتا: میں اپنے قبلے ول مونہہ کر لیا اے توں اپنا کم کر۔ خواجہ نظام الدین اپنی کتھا سُنائی کیویں سلے پندھ وچ تریہہ لگی، پانی پیون نال اُلٹی ہو گئی تے بے سُرت ہوندیاں زُبان توں شیخ، شیخ نکلیا۔ کجھ چر پچھوں ہوش آیا تے ایہ پک ہو گیا کہ اخیری ویلے وی میں شیخ نوں ای یاد کرساں۔ (8)

وچار:

ایہ مجلس دسیندی اے جو بیعت ہے کیہ، کیوں لوڑیندی اے تے بیعت بجری کرن کیہ اے۔ بیعت اقرار اے، پک اے، وعدہ اے، اِک جی دا بئے نال۔ بیعت نواں سنگ بناون اے۔ پہلوں موجود رشتیاں دا انکار تے نویں ان ڈٹھے نال پیار۔ جوایس رشتے توں لبھے اوہ ای سچ اے اوہ ای جیون ڈھنگ اے۔ قُدرت اوس جی اندر سِکی ہووے ڈِکھن ہار نوں جس دے لڑ لگا ہے۔ حضرت محمد ﷺ نوں کوئی بے وساہی نہ ہئی اپنے سنگیاں بیلیاں تے پر مُڑ بیعت لئی اِک سانجھے کم نوں کرن لئی۔ اقرار کیتا جو سبھ رل کے ظلم دا مقابلہ کرساں۔ جس لئی لڑن دا متا پکایا اوس نال اپیت دا وکھالا ہے نویں بیعت۔ اِک

خاص گل ایس مجلس توں سہی ہوندی اے کہ مُرشد دا سنگ ہر ویلے دا اے۔ اوہ موجود اے پاں اکھوں اوہلے، من اندر ہر پل وسیندا اے ہر ساہ نال۔ مُرشد کول نہیں تے اوس دی کوئی شے ساہمنے رکھ بیعت پجری ہو سکدی اے۔ شیخ فرید تے خواجہ نظام الدین دا ایہ ڈھنگ سی۔ غیر خیال جد وی آ جاوے بیعت پجری کرن لوڑیندا اے۔ جیون چالدیاں وکھ وکھ شیواں نال واہ پیندا اے جو گرا ہے پاؤندیاں نیں۔ کچ دے ہتھ پھڑاوندیاں نیں۔ چالو وپہاری نورے سنگ رلاؤندیاں نیں۔ بیعت پجری کرمڑ اوسے ٹبر دا جی بن جاندا اے بندہ جس توں جھٹ پل لئی وکھ ہویا آہا۔ اپنے آپ نال مُڑ پک کریندا اے۔ جو گجھ ہور خیال نے رلا کیتا اوس دی صفائی کریندا اے۔ اصل تے بس ایہ رشتہ ای اے جیون دا جس مُرت دِتی اے ایہ ای کعبہ اے قبلہ اے۔ بیعت موجود دا انکار اے تے (abstract) ان ہوئے دا اقرار اے۔ بیعت راہیں ٹجویا جوڑ پکا ہے جو نواں جیون دیندا اے۔ قُدرت سنگ رلاؤندا اے۔

کتھا:

خواجہ نظام الدین ہوراں اپنی ماں جی دی بیماری بارے گل کیتی کہ جدوں تکلیف ودھدی تاں کسے شہید یاں بزرگ دی زیارت تے اوتھے دُعا دا آکھدے، جد میں گھر پرتدا تاں دسدے تکلیف گھٹی اے۔ فرید وی جدوں بیمار ہوئے تے شہیداں دی زیارت لئی گھلدے آہے۔ اکواری تکلیف نہ گھٹی تے علی بہاری آکھن لگے تہاڈے حق اندر ساڈی دُعا کیویں سُنیوے اسیں ادھورے ہاں تُسیں پورے او۔ ایہ گل فرید ہوراں نہ سُنی تے خواجہ نظام الدین دے مُڑ دِن تے آکھیا: میں رب توں دُعا منگناں تُسیں جو وی منگو رب توں اوہ پا لوو۔ اپنا عصا خواجہ نظام الدین نوں دِتا تے بدرالدین نال رات عبادت تے دُعا لئی گھلیا، سویرے آکھن لگے تُسی بہتر ہاں۔ فرید نے بیماری توں پہلاں اِکواری خواجہ نظام الدین نوں ہور سنگیاں نال رل کے اِک لکھ واریں سورۂ فاتحہ پڑھن دا آکھیا۔ سبھ نے ونڈ لیا کسے ہزار، کسے چار ہزار پاں پنج ہزار پڑھن دا متھ لیا۔ میں دس ہزار واریں سورۂ فاتحہ پڑھی۔ ہفتے یاں دس دِن اندر اِک لکھ سورۂ فاتحہ پڑھی گئی۔ پتہ نہیں فرید رب توں کیہ منگدے سن پئے۔ (9)

وچار:

مجلس 8 وچ وی ایس گل دا ویروا ہے جو فرید بیماری وچ اپنے لئی دُعا دا مریداں نوں آکھیا شہیداں دیاں قبراں کول۔ خواجہ نظام الدین نوں یقین دوایا کہ توں جو دُعا کیتی اے اوہدا اثر ہویا اے۔ پیر دی دُعا ای با اثر نہیں مُرید دی دُعا دا وی اثر ہوندا اے۔ مُرید دی کرنی پاروں ای اوہدی ہستی اے۔ یقین دی گل اے ساری۔ فرید دا آکھن بندے نوں اپنے تے وساہ کراوندا اے۔ خاص کر خواجہ نظام الدین نوں کہ جے تیری دُعا نال میں ٹھیک ہو سکناں ہاں تے سبھ لئی تیری دُعا وچ تاثیر اے۔ بندیاں اندر پک بنے لئی جو سُچا احساس اے اوس دا ناں دُعا اے۔

جو وظیفہ دِتا اے فرید نے پڑھن لئی اِک لکھ وارا ایہ وی تربیت دا حصہ اے۔ جیون دا ڈھنگ اے۔ وڈھی گنتی توں ڈرن دی لوڑ نہیں، اوس نوں توڑ لوو۔ تے مُک جائے گی۔ وڈی گنتی دا رل کے مقابلہ کیتا جا سکدا اے۔ پنجاب دا نظام اے رل کرن دا واڈھیاں ہون، ویاہ یاں مرن، سبھ رل کرن نال بھار گھٹ جاندا اے۔ دُعا دا سبند ھ وی ایس گل نال اے۔ جد سبھ رل کے دھیان لاؤندے نیں تے تکلیف گھٹدی اے۔ اکلاپا مُکدا اے۔ جو رل کے پڑھیا جاندا اے، اوہ سکت بندا اے تے جیون اندر کردا اے مُڑ۔ سکت گھٹن نال ای روگ بندا اے جد سانجھ جیوں پوے تاں روگ مرن لگدے نیں۔ رل پڑھن وچ اوہ جی وی چیتے ہوندے نیں جو ورھیاں بدھی ایہی کم رل کردے آئے نیں۔ سوریت نال سانگا جُڑدا اے تے دُکھ دا کھلار رُک وی دُکھ مُکدا اے۔ مذہب، ریتاں، وظیفے ماڑیاں مسکیناں لئی نیں، قدرت نال اِک ہوون تے اپنے ہوون دا وساہ۔

کتھا:

خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دی گل سنائی۔ اوہناں دے دو پُتر آہے۔ اِک بال پن وچ ای مرگیا تے دوجے پُتر دی خواجہ بختیار کاکی نال کوئی سانجھ نہ آہی۔ اوہناں دے اصل پُتر فریدالدین مسعود سن۔ نکے پُتر دے دفناون مگروں گھر پرتے، جد ماں دے گرلاٹ سُنے تے ہتھ ملن لگے۔ شیخ بدرالدین وی نال سن، پُچھیا کیوں افسوس کردے پئے او؟ بختیار کاکی آکھن لگے: ہُن مینوں دھیان آؤندا پیا اے۔ اپنے پُتر لئی دُعا کیوں نہ کیتی، جے دُعا منگدا تے رب سُن لیندا۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے: ویکھو ایہ رب دے پیاریاں دا حال اے کہ اوہدی یاد اندر انج گُھبے آہے کہ پُتر دے جیون مرن دا پتا نہ رہیا۔ نال ای دُعا بارے گل کیتی کہ دُعا کردیاں چنگیائی تے مندیائی دا ذکر نہیں کرنا چاہیدا بس رحمت منگنی چاہیدی اے۔ چنگیائی یاد کرن نال مان ودھدا ئے تے بھیڑ یاد کرن نال یقین گھٹدا اے۔ دوویں ہتھ جوڑ کے، کھول کے پورے یقین نال دُعا کرنی چاہیدی اے، دِل نوں تسکین ہوندی اے باقی جو ہونا اے اوہ تے رب ای جاندا اے۔

مُریداں دے یقین بارے گل ہوئی تے آپ دسن لگے اپنے محمد ناں دے گوانڈھی دا جس نوں ہر ورھے نارو دی تکلیف ہو جاندی سی۔ مینوں آکھن لگا جدوں فریدالدین کول جاو میری حالت دسنا تے تعویذ لے آنا۔ فرید نے محمد دا حال سُن کے خواجہ نظام الدین نوں آکھیا: تُسیں تعویذ لکھو۔ میں لکھیا، فرید پڑھ کے آکھیا جدوں جاو اوس نوں دے دینا۔ میں اوہ تعویذ محمد نوں دے دِتا مُڑ کدیں نارو دی تکلیف نہ ہوئی اوس نوں۔ کسے دی پُچھ تے آپ نے دسیا کہ تعویذ وچ اللہ الشافی اللہ الکافی اللہ المعافی لکھیا ہا تے کُجھ ہور وی ہُن چیتے نہیں۔

فرید دی گل سنائی کہ اوہناں دی داڑھی دا وال جھولی ڈِگا تے میں اجازت لے کے کول رکھ

* Dr. Abdul Wajid Tabassum

Subjective & Structual Commonalities of Hindko and Urdu Mahiya

Birth of any language is like a biological process.It prevails under the doctrine of necessity, and any language which lags behind to come up to the social prerequisites with the passage of time, gradually dies out. Pakistan is the home of many languages. That variety, being an integral part, reflects the beauty of Pakistani culture and civilization. These languages have individual and collective identity. Individually they are the birthplace where many literary endeavors of local colour flourished. In this context, Hnidko is one of the languages of Khyber Pakhtunkhwa with rich literary and cultural history. The famous traditional folk songs that flourished in the area includes; mahiya, tappa, charbate, tahola, abati, masta, sathni, lori, and kainchi. They are sung in the events of gatherings usually weddings. The most famous and wide spread among all of them is mahiya. This article is the critical analysis of subjective & structual commonalities of Urdu and Hindko Mahiya in different cultures of society over the years.

Mahiya is important culture sign of Pakistani languages especially Hindko and Punjabi. Literal meaning of mahiya is beloved because it is address to beloved. It is sung in the occasions of wedding or other gathering. In some cultural celebration the groups of friends or even girls usually sing Mahiyas alone or in chorus making it an atmosphere of competition. The musical instruments give even more cultural touch like; drum, charger and pitcher. The professional singers use Baja, fanfare, drum and flute making it an intriguing moment. Professor Sufi Rasheed is of the view:

> *"Mahiya is the most popular form of poetry and it is in the literary vogue which extends even beyond Hazara to Hindko and Saraiki speaking strip of Khyber Pakhtunkhwa, almost entire Punjab and highlands of Kashmir"* (1)

As far as its structure is concerned Professor Sufi Rasheed says:

> *"The structure of Mahiya is immutable. It can never be considered without the specific harmony of its structure (three lines), rhyme and subject. It is sung only in its peculiar tone which is neither salasi nor haiku. It is Mahiya, a distinct*

form, and it likes to be what it is. The idea of its scansion in Persian and Arabic rules doesn't hold water. The fist line is usually to maintain the musical harmony by providing rhyme. It is not necessary that its meanings or thought may correspond the rest of two lines. Sometime the first line supports the idea of the rest of two lines. However often the first line supports the rest of two lines and become inseparable part."(2)

There is diversity in its structure as Dr. Mumtaz Manglurvi said:

"Mahiya is usually in couplets in which first line is the half of second line. It therefore seems that it has one and half lines. (In case of three lines, as prevalent in its punjabi form) There is thematic unity in the last two lines whereas the first line is meaningfully detached. The first line maintains musical unity"(3)

If we see mahiya in this context it becomes like that;

A- First line (rhymed) B- Second line C- Third line (rhymed)

Some writers consider second and third line as one line therefore it becomes one and half lines, as said earlier. As far as its elements are concerned they must be 22 but the singer can alter them regardless to the number of lines. Hindko writers in Peshawar name it as tappa and consider it one and a half line. Mukhtar Ali Nayyer said:

"Tappa is the oldest type of poetry in the region. It is made of one and a half line which is similar to the rhymes of Hindu Rig Veda"(4)

That means Pashto tappa is composed upon two lines. About its structure Partorohela says:

"Tappa has two lines. The first line is shorter than the second. Accordance with the Arabic rules of scansion we can say its first line has 9 and the second has 13 elements, but these elements are at the singer's discretion. Its music is determined by other elements like; singer's region, tribe and accent"(5)

On the other hand according to Professor Sufi Abdul Rasheed, it is erroneous to call mahiya a tappa:

"It was only Pashto influence otherwise if we divide the second line in to two than in its structure and nature it is will be called mahiya"(6)

In Punjabi mahiya this consists of three lines and their structural

discussions are like that[7] as far as Urdu mahiya is concerned it is also under the influence of Punjabi Mahiya's tradition. Arif Farhad writes:

> *"Urdu mahiya is under Punjabi influence where it originated. Therefore its music and structure are accordance to Punjabi tradition."*[8]

According to Dr. Anwar Sadeed says:

> *"Mahiya usually contains thought which penetrates deep in heart no sooner it is sung.It is consist of three lines , first line is not relevant but augments the meanings of the two remaining lines with the help of rhyme"*[9]

It seems that mahiya had been supported by time and gradually it had mingled into the very emotions of man through the versatility of thought.

Linguistic, geographic and cultural proximity of Hindko speaking regions of Khyber Pakhtunkhwa, Kashmir and some parts of Punjab brought Mahiya as a common creative heritage. Such mutual sharings are the custodians of the legacy of linguistic heritage and religious integration. As far as Mahiya's themes are concerned they are varied like sundry turns of life but mostly occupied with the passions of love. In Mahiya woman is a speaker who talks of lover's pride, arresting beauty, love and union and mostly separation. The feminine tone, spontaneity of sentiments and expression of love sink deep into the heart to which we find no equal in any folk genre. See some examples;

Sonay da kil mahiya/ Lokan dian rowan akhiyan/
Sada ronda ay dil mahiya

(Oh my beloved you are the nail of gold/ People weep by eyes /But we weep from heart)

Gaddi dian do lainaan/ Jithey mahiya yaad aaway/
Othey beh kay ro lainaan

(A train has two lines / Where i miss beloved / There we sit and weep)

Chakray tay loon aya/ Rah tera tak tak k /
Akhiyan vichon khoon aya

(The truck has brought salt / By long awaiting you / eyes wept with blood)

One must not conclude that Mahiya is limited to love themes. It not only represents human passion but also reflects the changing social and

economic systems. Capitalism, class struggle and pains of migration for the struggle for food and subsistence are Mahiya's wide range of themes. Pardase or pardasi are the metaphors of the vulnerability to pains and sufferings, one is exposed to being away from his home and long awaited by his beloved far in his native land. See some examples:

Doli day wich khoji/ Anhan saday fojian aan/
Rabba! wattana tay day rozi

(There is a tracker in a palanquin / Oh God! to our army men / Give bread in their own homeland)

Kyon ma tarsanday o/ Chutyan agg lao/ Tusi aap ni anday o

(Why you tantalize me / Fire out vacations / You do not come yourself)

We can also find the theme of imperialism in Mahiya which is international subject. In World Wars people were forcibly recruited in army to be thrown in hot water of battles. Mahiya's three lines could encompass all that despite being too brief.

Jorray kawan day/ Germen hosh Karein/ Bachay ay ni mawan day

(The couples of crows / Germans should mend their ways / These are sons of their mothers)

Kanda vich alay ni/ Germana hosh karein/
Mavan nikay nikay palay ni

(There are cornices in the wall / Germans should mend their way / Mothers fed them from cradles (to fight with them)

Mahiya is even not limited to this. It encompassed the larger domain of human experiences like; human relationship, resentment, happiness, human psychology and yet divinity and hence it assumes the colour of hammd and naat.

Takhti tool di aa/ Phulan vicho phul sohna/ Sohni zaat rasool di aa

(It's the sign of toll / The most beautiful flower among others / Is the grace of Prophet (SAW)

Baghay vich harri aa/ Agay Rasool Allah/ Pichay Ummat sari aa

(There is an apricot in the garden / Prophet (SAW) leads / and the whole ummah follows)

Chimrin vich tel nahin aa/ Vassan gavanday tay/
Milnay di wail nahin(10)

(There is no oil in a fireplace / You live in neighbourhood / But with no time to see me

When Mahiya stepped in Urdu its structure remained intact but the thought had undergone considerable change. It accommodated wider range of thought by drifting away from the cultural touch nonetheless it adhered to Hindko themes. In its adherence we see the reflection of Hindko traditions like; hammd, naat, love and affection and then to the basic social problems and reshaping trends. Dr. Anwar Sadeed said:

> *"Urdu Mahiya usually contains an expression of a thought or experience that is fast, steady and impressive. It exquisitely maintained the themes, delicacy and loftiness of Punjabi Mahiya. Apart from the renowned meeting and parting of lovers the new thoughts found expression in Urdu Mahiya and hence the more it flowed the more it grew."*(11)

Advent of Urdu mahiya dates back in 1936 by Himmat Roy Sharma who composed them for the film "Khamoshi". Here are the few of them:

Sarmast fizaen hein/ Petam prem bhari/ Phagan ki hawain han

(The breeze is delighted/ Oh my beloved/ Its wind of December) Full of love.

Ik bar to mil saajin/ A kar daikh zara saajin/ Toota hua dil saajin

(Meet me once/ Come and see oh my beloved/ My broken heart)

He was followed by many others who extended it from its basic theme to other dimensions of human experience, for example:

Rehmat ki ghataen hain/ Tayba ki galyon main/
Jannat ki hawaen hain (Shaid ul Qadri)

(The clouds of blessing in the streets of tayyba (Madina)/ The breeze are from paradise)

Gandum ki katae par/ Chor dia gaon/
Gori ki sagai par (Haider Qureshi)

(In the season of wheat harvesting/ I left my town/ On the ever of the engagement of my beloved)

Boor aya darakhton par/ Ham dukh kay samandar main
Tootay huay takhton par (Naseer Ahmad Nasir)

(Trees are blossoming/ We floating in the see on the board of sorrow and grief)

Chandi he chandi hai/ Ahl-e-sayasat ki/
Dolat to bandhi hai (Shahab Lallat)

(Silver is all around/ Wealth is maid servant of politicians)

Changari sulagti hai/ Sab say bara fitna
Ye fitna parasti hai (Shahida Naz)
(A sparse sparks/ More seditious is liking of seditious)

This brief thematic overview obviously shows uniformity in Urdu and Hindko Mahiya. Mahiya sprouted spontaneously from the local soil and nature itself groomed it to this stage. Its structural diversity created beauty in it and thematic variation reflected the true passions. The expression doesn't alone serve the purpose to reveal passions but to reflect human psychology and social problems. It mounted from the heart of man to divine experiences. It is expected that in coming times it will thrive even more.

References:

* *Assistant Professor (Urdu) Department of Pakistani Languages AIOU Islamabad*

1. *Sufi Abdul Rasheed, Professor Hazaray Kay Hindko Lok Geet (Tankeedi Mazameen) HindkoLanguage BoardPakistan, Tab-e-Awal 2015p. 15*
2. *Sufi Abdul Rasheed, Professor, Hazaray Kay Hindko Lok Geetp. 35,36*
3. *MumtazMangloorvi, Dr., MakhtasirTareekhZuban-o-AdabHindko. MukradraQuomiZuman Pakistan, Tab-e-Awal 2015 pp. 36, 37*
4. *Mukhtar Ali Nayyar, TareekhZuban-o-AdabHindco, Peshawar, MaktabaHindkoZuban, Tab-e-Awal 1995p. 178*
5. *PartoRoheela, Tappay (Intakhab-o-Tarjumma) Islamabad, LokWirsaIshahatGhar Tab-e-Dom, p. 5*
6. *Hazaray kayHindklokGeet, p. 37*
7. *Arshad Mahmood Nashaad, Dr., Mahiyay Ki Hayyat Ka Masla Mazmoon Mashamool Atr af Tehkeek Rawalpindi Al Fatah Publications, Tab-e-Awal 2012*
8. *Arif Farhad Urdu Mahiyay Kay Khad-o-Khaal Rawalpindi Harf Academy August2002, p. 22*
9. *Anwar Sadeed, Dr., Urdu Adab Ki MukhtasarTareekh Lahore Aziz Book DepotTab-e-Awal 2013-14p*
10. *Once a farmer sung Mahiya that incited a devout man into meditation. He called him and insisted to sing again and rewarded him with some money. Later he would sing the same in perfect trance. "chimney vich tail ni aa" Alas the chimneys of our heart are flameless despite God being so close. (Referredto Hazaray Kay Hindko Lok Geetp. 42)*
11. *Anwar Sadeed, Dr, Urdu Adab Ki MukhtasarTareekh Lahore Aziz Book DepotTab-e-Awal 2013-14 p536*

ABSTRACTS

1- Dr. Arshad Mehmood Nashad

Manuscripts of Mian Muhammad Bukhush's books in Makhdooma Ameer Jan Library, Narrali, Gujjar Khan (Jehlam, Pakistan) A brief introduction

Manuscripts are the main source of knowledge and wisdom of classical literature. Mian Muhammad Bukhash was the famous sufi poet belonged to Kharri Sharif, Azad Kashmir. He is not only renown sufi poet but the thinker and famous in masses. His eminent creating is MATHNVI "SAFAR UL ESHIQ". He has author of many books. In this article scholar has given brief introduction of his manuscripts which are present in Makhdooma Ameer Jan library, Narrahi Gujjar Khan.

Keywords: *Mian Muhammad Bukhash, Sufi, Tradition, Ethical Training, Manuscripts, Ameer Jan library, Qissa Sakhi Khawas Khan, Poetry, Text, Condition, Date & Place, Hand Written, Se Harfi (A Poetic Genre)*

2- Dr. Mehmood-ul-Hassan Bazmi

Risala Yousaf: A poetic narrative of Hazrat Yousaf by Munshi Sardar Sadiq in style of Waris Shah

The Story of Hazrat Yousaf (AS) in poetical form is a strong and rich tradition of Persian Urdu and Punjbai religious poets. Many Muslim poets narrated this story in their own style and having deep roots in literature through

centuries this tradition was very common. Some non-muslim poets also selected this story but wrote in their religious background. In this article the author analyzed the achievement of Munshi Sardar Sadiq's "Risala Yousaf". This book was published by Punjab Religious Book Society Lahore in 1923. This contribution reveals that the story of Hazrat Yousaf (AS) was not the tradition of muslim Poets but also non-muslim poets narrated it by using their sacred books.

Keywords: *Yousaf (the Prophet), Poetics, Quran, Abrahim (the Prophet), Bible, Story, Risala Yousaf, Dream, Shirt, Egypt, King, Brothers, Time, Waris Shah, Master of Poetics, Tradition.*

3- Dr. Saadat Ali Saqib

Hafiz Muhammad Abdul Majeed: A multidimensional poet of Punjabi language.

Punjabi language & Literature is a full of thought provoking poetry. This article is relates to a poet Hafiz Abdul Majeed who was remained out of our eyesight. He is not only a religious figure but also a well reputed poet. In this article the scholar throws light on multidimensional qualities of the Hafiz Muhammad Abdul Majeed and his religious or ethical poetry.

Keywords: *Hafiz, Quran, Spiritual Training, Syed Gulam Haider, Arabic, Persian, Punjabi, Life, World, Almighty ALLAH, Death, knowledge, Hop.*

4- Dr. Asma Qadri

"My Wooden Bread" Fawaid-ul-Fawad (part-II)

Farid Ud Din Masoud is one of the most prominent figures in the history of Sufism in South Asia. He is the first known Punjabi Sufi poet. The article is based on the book written by Ameer Hassan Sijz (The spiritual ----- of Hazrat Naizam ul Din Aulia) from January 1308 to September 1322. These conversations of Nizam Ud Din tells us about Farid's way of living and his views on various aspects of life.

Keywords: *Farid, Punjab, Life, Living, Style & Wisdom, Quran, Bread, Masses, Relation & Relationship, Love & Care, Knowledge, Poetry, Inner self.*

5- Dr. Amjad Ali Bhatti

Tradition of Literary Interviews in Punjabi

The tradition of literary interviews in Punjabi literature is in infancy stage. First interview of this kind was appeared in Punjabi magazine "Sarang" in 1930. That interview was of Allama Iqbal. Although literary magazines and daily newspapers have published a large number of interviews and continue to do so today but a significant number of books are not there. The Punjabi critics and researchers have ignored this field as yet. There is a dire need to work in this area to recall the fact that writers and intellectuals are the backbone of the society and these interviews are the integral part of Historical research.

Keywords: *Literary, Punjabi, Tradition, Interview, Autobiography, Different Sources, Radio, Television, Newspaper, Book, Letters, Poetry, Fiction, Criticism.*

6- Khaqan Haider Ghazi

Reference of Name "Hussain" in Kafiyan Shah Hussain

Shah Hussain was a great legendary poet of classical Punjabi Sufi order. His poetry is embodied in such a magnificent poetic essence that holds the reader and earns him reading. In reference of this particular Article about 165 Kafis of Shah Hussain published by Majlis-e-Shah Hussain Lahore in March 1966.

The question was raised to have a count on the number of different names by which Hussain has called himself in his poetry. He called himself as "Hussain Faqir", "Hussain Nammana", "Hussain Gadaaiya", "Hussain Rabbana" , "Hussain" and "Shah Hussain" but specifically when and how many times by the name "Shah Hussain" he has used in these Kafies so that we can figure it out that Hussain was called himself as "Shah Hussain" or after him he was recalled or named as "Shah Hussain".

Keywords: *Shah Hussain, Kafi (A genre), Classical, Shah, Faqir, Haqiqat.ul.Foqra, Shafqat Tanvir Mirza, Gurmukhi Script, Lajwanti Ram Krishna, Chaju Bhagat, Weaver, River of Love.*

7- Dr. Zahir Ahmad Shafiq/ Rabia Asif

Feminism and Female Punjabi Fiction Writers

This article related to the feminism, a popular term used for, the movement of women rights and emancipation. This movement was the result of suppression which the women had been suffering from hundreds of years in every civilization. This movement not only created the awareness among the women folk but also have a strong

effects on writers especially the women writers played the vital role to highlight the issues related to women which they were suffering in the men dominated societies. Punjabi short story writtrs have also dealt this topic in their writings. The researchers in this essay highlight the writings on feminism by Punjabi short story writters.

Keywords: *Feminism, Culture, Civilization, Stories, Rights, Movement, Eastern, Western, Society, Riffat, Shafaqat Sultana, Parveen Malik, Naila Sadaf, Oppression, Violence, Voice.*

8- Dr. Mujahida Butt/ Sonia Allah Rakha

Folk Theater of Punjab

This research article is about typical folk theatre i.e. is a type of play. Theatre started from Egypt after passing some eras it reached subcontinent, and became a part of its society. This article focused on the Punjab Theatre which became the part of Punjabi culture along with the Indian cultural drama "Ram Leela". It became a special part of all Punjab, Lahore, Pindi, Peshawar, Karachi, Multan etc. Festivals called Mela & Urses at shrines. This article contain ancients period of Punjabi Folk drama called 'natak' companies. After that this folk theatre converted into stage play.

Keywords: *Punjab, Folk, Mass, Theatre, Drama, Companies, Heer Ranjha, Sohni Mehinwal, Greece, Actors, Sargodha, Sialkot, Lahore, Master, Alhamra, Commercial.*

9- Dr. Abu Bakar

Impacts of Arabic Language & Literature on the Poetry of Daim Iqbal Daim

The influence of Arabic, being a language of Quran and Hadith, has been most profound in the Subcontinent of Indo-Pak. This influence can be observed in the poetry of Punjabi sufi poets like Baba Fareed, Bullay Shah, Waris Shah, Sultan Bahu, Shah Husain and Khawaja Ghulam Fareed. This article attempts to analyze the influence of Arabic on the Punjabi poetry of Daim Iqbal Daim (1909-1984). Daim was a versatile Punjabi poet who wrote many romantic anecdotes of Punjab in symbolic style. He uses the metaphors and analogies of Arabic language in his poetry and makes the Quranic quotations part of his verse. Different dimensions of Arabic influence on his poetry have been explained in this research paper while citing various examples from his poetry.

Keywords: *Daim Iqbal, Arabic, Poetry Islamic, Proverbs, Notes, Prophet Muhammad, Essa, Moosa, Hadith, Life history.*